

Міністерство освіти і науки України

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Конспект лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
освітньої програми «Право»
галузі знань 08 Право
спеціальності 081 Право
денної та заочної форм навчання

Луцьк 2025

УДК 340.12(07)
Ф51

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозиторій ЛНТУ

Директор бібліотеки _____ Н.П. Поліщук

Рекомендовано до видання вченою радою факультету бізнесу та права ЛНТУ, протокол №__ від «__» _____ 2025 року.

Голова вченої ради факультету бізнесу та права _____ Л.Л. Ковальська

Розглянуто і схвалено на засіданні кафедри права ЛНТУ, протокол №__ від «__» _____ 2025 року.

Завідувач кафедри права _____ Вікторія АНЩУК

Укладач: _____ ВІСИН В.В., доктор історичних наук, професор кафедри права ЛНТУ.

Рецензент: _____ ЗЕМКО А.М. кандидат юридичних наук, професор кафедри права ЛНТУ.

Відповідальний за випуск: _____ ВІСИН В.В., доктор історичних наук, професор кафедри права ЛНТУ.

Філософія права: конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньої програми «Право» Ф51 галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право денної та заочної форм навчання / уклад. В.В. Вісин. Луцьк : ЛНТУ, 2025. 125 с.

Методичне видання складене відповідно до робочої навчальної програми. Конспект лекцій містить основи теоретичного матеріалу, список рекомендованої літератури.

© В.В. Вісин, 2025

ЗМІСТ

I	Передмова	4
II	Теми лекцій	6
	Тема 1. Вступ до філософії права. Поняття та предмет філософії права.	6
	Тема 2. Проблеми методології філософії права.	13
	Тема 3. Класичні школи філософії права.	21
	Тема 4. Філософсько-правові концепції сучасності (XX-XXI століття).	31
	Тема 5. Вітчизняна філософсько-правова думка: традиції, світоглядно-методологічні витоки, сучасні ідеї.	45
	Тема 6. Філософсько-правова онтологія.	58
	Тема 7. Філософсько-правова гносеологія.	69
	Тема 8. Правова аксіологія: ціннісні основи права.	82
	Тема 9. Філософсько-правова антропологія: гуманістична природа права.	84
	Тема 10. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві	93
III	Література	125

І. ПЕРЕДМОВА

Філософія права є однією з освітніх компонент освітньо-професійної програми «Право» для підготовки здобувачів вищої освіти на першому (бакалаврському) рівні галузі знань 08 «Право», спеціальності 081 «Право». Мета вивчення дисципліни – ознайомлення студентів зі специфікою предмету; основними теоретико-правовими ідеями і поглядами, які склалися у сучасній теорії та філософії права. Освітня компонента «Філософія права» має своїм завданням оволодіння студентами основними теоретико-філософсько-правовими поняттями і категоріями, що відіграють основоположну роль у системі юридичних знань. У першу чергу, це пов'язано з розглядом питань, що стосуються предмету, структури, функцій теоретичного осмислення державно-правової дійсності, методології права; основних напрямів сучасної філософії права, концепцій право розуміння тощо.

Вивчення предмету «Філософія права» дає можливість поєднати філософський та правовий підходи щодо актуальних проблем правової сучасності. Дана освітня компонента дає можливість поглиблено знати основні філософсько-правові закономірності та філософсько-правові категорії; основи філософсько-правового осмислення правової реальності; основи правової культури; концептуальні наукові та практичні знання; критично осмислювати основні теорії, принципи, методи і поняття у навчанні та професійній діяльності, зокрема на межі предметних галузей. Водночас, компонента дає можливість здобувачам вміти: застосовувати отримані знання для розуміння закономірностей розвитку і положень філософсько-правової та наукової думки; дискутувати, відстоювати і виражати свої думки на семінарських заняттях і диспутах; аргументовано судити про обумовленість конкретного філософсько-правового знання специфікою відповідних парадигм і епістемологій пізнання; володіти: основними навичками філософсько-правового аналізу; поглиблювати когнітивні та практичні уміння/навички, майстерність та інноваційність на рівні, необхідному для розв'язання складних і спеціалізованих задач у сфері професійної діяльності або навчання.

Компетентності та програмні результати навчання: Інтегральна компетентність: Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі у галузі правничої діяльності. Загальні компетентності: ЗК2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях. ЗК3. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності. ЗК11. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідності його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні. ЗК16. Здатність ухвалювати рішення та діяти, дотримуючись принципу неприпустимості корупції та будь яких проявів недоброчесності. Спеціальні

(фахові, предметні) компетентності: СК1. Здатність застосовувати знання з основ теорії та філософії права, знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві. СК2. Здатність аналізувати ретроспективи розвитку правових явищ та процесів у контексті їх впливу на сучасну правову систему. Результати навчання: РН 18. Застосовувати в професійній діяльності основні сучасні правові доктрини, цінності та принципи функціонування національної правової системи.

Дане методичне видання дозволяє вирішити ці та інші питання, водночас, формує у студентів певний обсяг знань про державу і право, набуття навичок аналізу державно-правових явищ, подій, інститутів та виявлення їх причинно-наслідкових зв'язків, самостійного узагальнення історико-правової інформації.

Конспект лекцій складений відповідно до змісту і структури навчальної і робочої навчальної програми з дисципліни «Філософія права». Лекції охоплюють теми двох змістових модулів. При підготовці видання використано дані посібників: Актуальні проблеми філософії права: посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Ященко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.; Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

Ключові теми конспекту:

- Тема 1. Вступ до філософії права. Поняття та предмет філософії права.
- Тема 2. Проблеми методології філософії права.
- Тема 3. Класичні школи філософії права.
- Тема 4. Філософсько-правові концепції сучасності (XX-XXI століття).
- Тема 5. Вітчизняна філософсько-правова думка: традиції, світоглядно-методологічні витоки, сучасні ідеї.
- Тема 6. Філософсько-правова онтологія.
- Тема 7. Філософсько-правова гносеологія.
- Тема 8. Правова аксіологія: ціннісні основи права.
- Тема 9. Філософсько-правова антропологія: гуманістична природа права.
- Тема 10. Філософські проблеми права в сучасному суспільстві.

II. ТЕМИ ЛЕКЦІЙ

ТЕМА 1

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ ПРАВА. ПОНЯТТЯ ТА ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

План

Вступ.

1. Предмет філософії права. Філософсько-правова рефлексія.
2. Філософія права у системі наук, її основні питання і функції.

Вступ

Філософське осмислення права є завданням особливої наукової і навчальної дисципліни – філософії права, яка має свій власний предмет дослідження і категоріальний апарат. Філософія права – це давня наука, котра має багату історію: вона вже була представлена у творах Платона і Аристотеля, досягла особливого розвитку в Західній Європі в XVII–XVIII століттях і продовжує функціонувати в системі гуманітарного знання сучасності. В Україні сьогодні, після відомої втрати за радянських часів традицій філософсько-правових досліджень, спостерігається значне підвищення інтересу до філософії права з боку як філософів, так і юристів. Проте підходи різних дослідників до розуміння предмета і методу філософії права, специфіки філософсько-правової рефлексії, місця філософії права в системі наук, до визначення її основних питань і функцій тощо далеко не однозначні.

1. Предмет філософії права. Філософсько-правова рефлексія

Дискусія про предмет філософії права. Почнемо із запитання: що є філософія права і що вона вивчає? Треба зазначити, що в історії філософсько-правової думки існували різні підходи до визначення філософії права та її предмета. Таке різноманіття підходів до предмета філософії права є цілком закономірним, адже його визначення припускає виявлення ставлення дослідника як до філософії, так і до права. Якщо загальна філософія є вченням про граничні підстави людського буття, то відповідно філософію права можна визначити як вчення про граничні підстави права як одного із способів людського буття. (П. Рабінович. Філософія права – це наука предметом якої є найзагальніші (гранично загальні) об'єктивні закономірності виникнення, структурування, функціонування й розвитку тих явищ, які відображаються термінопоняттям «право».)

Обґрунтування необхідності філософії права. Існує декілька обґрунтувань необхідності існування філософії права, з яких ми розглянемо лише два: історичне та актуальне. **Історичне обґрунтування** необхідності існування філософії права здійснюється на тому неспростовному факті, що ці проблеми завжди хвилювали людство протягом усього його існування. У свою чергу **актуальне обґрунтування** філософії права базується на

виявленні такого аспекту, такої сторони права, пізнання якої можливо тільки за допомогою філософського підходу. Сфера дослідження філософії права лежить на перетині цих питань і проблем, і її завдання полягає в їх розв'язанні. У чому кореняться джерела езотеричності права? Ця характерна риса права впливає з його безпосереднього зв'язку з буттям людини, її сутністю, діяльністю і несе в собі особливості будь-якого культурного феномену. Подібно до того як у людині ми розрізняємо фізичне тіло і душу (дух), так і у всіх культурних (тобто людських) феноменах ми виявляємо предметну форму і духовно-ідеальну сутність. У праві ми також знаходимо предметну і духовну сторони, за якими історично закріпилися назви «позитивне право» і «природне право». Ці словосполучення можна вважати не зовсім вдалим, адже вони мають метафоричний характер, але склалися історично і закріпилися, до того ж, вони відображають структуру даного явища. Що ж розуміється у філософії права під позитивним і природним правом? Під позитивним правом мається на увазі чинна система правових норм, відносин і судових рішень, під природним правом, як правило, – ідеальні першооснови права. Поняття «природне право» виражає глибинну сутність права, а його «ідеальність» виявляється в тому, що воно, по-перше, існує у свідомості (правосвідомості) як його установка (хоч і виявляється у формах поведінки), а по-друге, є ідеалом, тобто очищеною від випадків формою належного у відносинах між людьми. Крім того, природне право визначає вихідні принципи, на основі яких приймаються (принаймні мають прийматися) чинні правові норми і відбувається їх оцінка. Така оцінка здійснюється на основі ієрархії цінностей, яку задає філософія, вирішуючи питання про ставлення людини до навколишнього світу, в тому числі й у ціннісному відношенні. Звідси можна зробити висновок про те, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язано з філософією. Такі фундаментальні проблеми права, як справедливість, свобода і рівність, вина і відповідальність та ін., є водночас найважливішими філософськими проблемами, а розв'язання їх заглиблюється своїми коренями у вирішення основних філософських питань про сутність людини і сенс її життя, онтологічну структуру світу та способи його пізнання. Право, таким чином, за своїм духом «філософічно», воно виражає «філософію на практиці», що відповідно припускає також «філософію в теорії», роль якої і виконує філософія права.

Значення філософії права в підготовці майбутніх юристів. Цілком очевидно, що вміння усвідомлювати високий гуманістичний зміст своєї діяльності, філософськи обґрунтувати власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму або догматизації. Таким чином, необхідність вивчення студентами юридичних закладів вищої освіти філософсько-правових знань

визначається насамперед, потребами їхньої майбутньої спеціальності. Вивчення філософії права значною мірою сприяє фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їхньому розвитку як самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян. Хоча філософія права не ставить за мету розв'язувати конкретні проблеми правознавства, а тільки допомагає досліднику-юристу чіткіше усвідомити власну позицію, впорядкувати знання, по-новому подивитися на свій предмет у світлі більш широкого підходу, проте всі центральні, фундаментальні проблеми правознавства знаходять своє розв'язання чи, принаймні, їх обґрунтування саме на філософському рівні. Ця обставина визначає фундаментальну роль філософії права в системі правознавства як загальнометодологічної дисципліни.

Сутність і особливості філософського підходу до права. Важливим питанням для з'ясування специфіки філософії права як особливої теоретичної дисципліни є визначення сутності і особливостей філософського підходу до права. Сфера інтересів філософії починається саме там, де закінчується сфера інтересів окремих наук. Філософія обґрунтовує базові положення окремих наук, підводячи їх під свої «граничні підстави», виявляючи їхній зміст. Наприклад, аксіомою, вихідним пунктом юриспруденції як окремої науки є припущення про те, що право є породженням волі суб'єкта державної влади, котра у свою чергу детермінує виконання вимоги, яка впливає з його норм права. Це положення виражає сутність позитивного права. Але досягти дійсного змісту правових явищ ми можемо тільки заглянувши за межі цієї аксіоми, тобто намагаючись відшукати підстави її самої. Тому і вважається: предметом філософії права є неюридичні (граничні) підстави права, що у тлумаченні деяких авторів слушно розкриваються як пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні підстави права. Хоча філософія права у своєму аналізі основ права може використовувати поняття позитивної науки про право, однак вона має і такі власні категорії, як «ідея», «зміст», «мета права», «справедливість», «воля», «рівність», «визнання», «автономія особистості», «права людини» та ін. Позитивне право цікавить філософію права лише у співвідношенні з природним правом, з позиції якого оцінюється чинне право. У даному випадку природне право, оцінюючи позитивне право, відіграє роль як би «права в праві». Внаслідок такого співвідношення і оцінки позитивне право виявляється легітимізованим (узаконеним) і водночас лімітованим (обмеженим) у своїх домаганнях. У цілому можна погодитися з ідеєю про те, що предмет філософії права співвідноситься з поняттям «природного права», а предмет теорії права – з поняттям «позитивного права», проте слід підкреслити умовність такого розмежування. Точнішим буде твердження, згідно з яким філософія права вивчає «правову реальність», під якою розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, існуючих правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо у його загальності і цілісності, його змістовну сторону.

Філософське осмислення та наукове пізнання права: відмінність предмета і методу. Наступним важливим питанням для з'ясування специфіки філософії права як самостійної наукової дисципліни є виявлення відмінності між філософським осмисленням права та його науковим пізнанням. Розходження щодо методу між філософським осмисленням права та його науковим пізнанням лежить у сфері семантичної (тобто значеннєвої) і функціональної відмінності зрозуміти «пояснення» і «розуміння». Тому юриспруденція, вивчаючи закономірності функціонування чинного права, описує право таким, яким воно є, а філософія права – таким, яким воно повинно бути. На основі цієї ідеальної правової норми філософія права оцінює дійсну правову реальність. Важливо підкреслити, що філософія права прагне не просто пояснити правову реальність, яка протистоїть людині, а зрозуміти цю реальність.

Філософсько-правова рефлексія. Якщо сферу предмета філософії коротко можна визначити терміном «підстави», то сферу її методу – терміном «рефлексія», чи «критика». Окремі науки, у тому числі юриспруденція, за своїм методом є догматичними, тобто не займаються критичною перевіркою своїх основ. Філософія ж за своєю природою є критичною, вона постійно оцінює свої підстави. Така оцінка і являє собою філософську рефлексію. Рефлексія є обов'язковим елементом філософсько-правового пізнання. Іншою стороною рефлексії філософії права як критичного аналізу своїх основ є обговорення, дискурс. Тому рефлексію і дискурс можна назвати найважливішими особливостями методу сучасної філософії і філософії права. Філософія права – це філософське вчення про право, що відповідає на питання, які виникають у правовій сфері методом філософії. Її предметом є насамперед виявлення змісту права, а також обґрунтування розуміння цього змісту. Наведене визначення не охоплює всього різноманіття проблем філософії права, але дає змогу зосередитися на її стрижневій ідеї, пов'язаній з уявленням про право як спосіб людського буття.

2. Філософія права у системі наук, її основні питання і функції

Філософія права у системі філософії та юриспруденції. За своїм статусом філософія права становить комплексну, суміжну дисципліну, що перебуває на межі філософії та юриспруденції. Ця обставина вимагає чіткого визначення її місця і ролі в системі філософії та правознавства. Вихід на проблематику філософії права може бути здійснений двома протилежними шляхами: від філософії до права і від права до філософії. У зв'язку з існуванням двох різних джерел формування філософії права склалися і два основні підходи до розуміння її статусу. Перший підхід розглядає філософію права як частину загальної філософії і визначає її місце серед таких дисциплін, як філософія моралі, філософія релігії, філософія політики та ін. Відповідно до цього підходу філософія права належить до тієї частини загальної філософії, що «приписує» людині необхідну манеру поведінки як

соціальної істоти, тобто до практичної філософії, вчення про належне. Другий підхід відносить філософію права до галузей юридичної науки. З цього погляду вона є теоретичним фундаментом для створення позитивного права і науки про позитивне право. Під філософією права тут мається на увазі наука, що роз'яснює в «останній інстанції» значення правових принципів і зміст правових норм. Кожний з підходів наголошує на одному з двох можливих способів рефлексії права. Перший спосіб припускає загальнофілософську чи загальнометодологічну рефлексію, спрямовану на пошуки граничних основ, умов існування права, коли право співвідноситься з культурою, суспільством, наукою та ін. Другий спосіб, що теж є філософським, – суто філософська чи суто методологічна рефлексія, однак здійснюється в рамках самої правової науки. Щоб конкретно визначити дисциплінарний статус філософії права, доцільно розглянути підходи до цього питання представників різних філософських напрямків. Загалом досить складно назвати який-небудь єдиний філософський розділ, частиною якого була б філософія права. У той же час очевидно, що найтісніше вона прив'язана до соціальної, політичної, моральної та антропологічної філософії, кожна з яких наголошує на одному з чинників формування і дослідження права: соціальному, морально-ціннісному, політичному, антропологічному.

Структура філософії права. За своєю структурою філософія права є близькою до структури загальної філософії. В ній можна виділити такі основні розділи:

- онтологія права, в якій досліджуються проблеми природи права і його основ, буття права і форм його існування, зв'язку права із соціальним буттям та його місцем у суспільстві;
- антропологія права, в якій розглядаються антропологічні основи права, поняття «правова людина», права людини як вираз особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав людини в сучасному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права тощо;
- гносеологія права, в якій досліджуються особливості процесу пізнання у сфері права, основні етапи, рівні та методи пізнання у праві, проблема істини у праві, а також правова практика як критерій правової істини;
- аксіологія права, в якій цінність розглядається як визначальна характеристика людського буття, спосіб буття цінностей, аналізуються основні правові цінності (справедливість, воля, рівність, права людини тощо), їх «ієрархія» і способи реалізації в умовах сучасної правової реальності. До сфери інтересів правової аксіології іноді включають питання співвідношення права з іншими формами ціннісної свідомості: мораллю, політикою, релігією, а також питання про правовий ідеал і правовий світогляд;
- історія філософії права, в якій досліджуються проблеми виникнення і розвитку філософії права, формування її предмета, процес внутрішньої

диференціації філософії права, в перебігу якого виникли різні напрямки і течії філософії права. Важливими проблемами цього розділу є також питання періодизації філософії права, визначення філософії права серед інших наук тощо;

– у структурі філософії права можна виділити і прикладний розділ, в якому розглядаються філософські проблеми конституційного права (правова державність, поділ влади, конституційна юрисдикція), цивільного права (договір і зрівняння збитків і прибутку, власність), процесуального і кримінального права та ін.

Співвідношення філософії права, загальної теорії права та соціології права. У рамках правознавства філософія права найбільш тісно пов'язана з теорією права і соціологією права. Разом ці три дисципліни становлять комплекс загальнотеоретичних і методологічних правових дисциплін, їх наявність пов'язана з існуванням у самому праві як мінімум трьох аспектів: ціннісно-оціночного, формально-догматичного та аспекту соціальної зумовленості. Філософія права акцентує увагу на рефлексії основ права, юридична теорія – на конструюванні понятійного каркасу позитивного права, соціологія права – на питаннях соціальної зумовленості і соціальної ефективності правових норм та правової системи в цілому. Об'єднання їхнього теоретичного потенціалу з метою забезпечення цілісності системи знань про право має здійснюватися шляхом не створення єдиної правової науки, що є досить складним завданням, оскільки остання повинна поєднувати в собі як мінімум три різні методологічні позиції: юриста, філософа та соціолога, а фундаменталізації підготовки самих юристів, які мають бачити право не тільки з позиції своєї дисципліни, а й з позиції філософії і соціології.

Основні питання філософії права. Як уже відзначалося, філософію права як самостійну дослідницьку дисципліну конститує (тобто встановлює, визначає) її основне питання, від розв'язання якого залежить вирішення всіх інших її питань. Звичайно, на визначення цього основного питання безпосередньо впливає світоглядна позиція дослідника, тому не дивно, що в кожного дослідника може бути свій підхід до визначення основного питання філософії права. З огляду на сутність і завдання філософії права основне питання: «що є право?» виглядатиме як питання про зміст права. Через складність самої структури права основне питання філософії права може бути вирішене через розв'язання низки основних завдань, або **головних питань філософії права: про підставу справедливості та її критеріїв** (завдання, у межах якого право співвідноситься з мораллю) – це питання є центральним у філософії права, в більш традиційному вигляді воно постає як питання про обґрунтування «природного права»; **про нормативну (зобов'язуючу) силу права**, чи питання про те, чому людина повинна підкорятися праву (завдання, у межах якого визначається співвідношення права і влади); **про природу і функції**

позитивного права (завдання, у межах якого з'ясовується характер правових норм), що тісно пов'язане з вирішенням попередніх двох питань – воно забезпечує виправдання позитивного права. Розв'язання цих головних питань філософії права дає можливість забезпечувати легітимацию та обмеження права, тобто обґрунтувати необхідність права для людини і визначати межі, за які воно не може заходити.

Функції філософії права. Як і будь-якій іншій філософській дисципліні, філософії права притаманна низка функцій. Серед них найважливішими є: світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна, виховна. Світоглядна функція полягає у формуванні в людині загального погляду на світ права, правову реальність, тобто на існування і розвиток права як одного зі способів людського буття. Методологічна функція відображається у формуванні певних моделей пізнання права, що сприяють розвитку юридичних досліджень. З цією метою філософія права розробляє методи та категорії, за допомогою яких і проводяться конкретні правові дослідження. Відображально-інформаційна функція забезпечує адекватне відображення права як специфічного об'єкта, виявлення його істотних елементів, структурних зв'язків, закономірностей. Аксіологічна функція полягає в розробленні уявлень про такі правові цінності, як воля, рівність, справедливість, а також про правовий ідеал і в інтерпретації з позицій цього ідеалу правової дійсності, критиці її структури та станів. Виховна функція реалізується в процесі формування правосвідомості і правового мислення, через розроблення власне правових установок, у тому числі такої важливої якості культурної особистості, як орієнтація на справедливість і повагу до права.

Філософія права – особлива сфера теоретичного знання, дотична до філософії та права. Вона межує з такими галузями філософії, як етика, онтологія, антропологія, аксіологія, епістемологія тощо. У праві до неї найближчими є теорія права і держави та соціологія права. Щоби чітко окреслити межі філософсько-правової проблематики, слід точно визначити, що таке філософія і що таке право.

Висновки.

Філософське осмислення права – завдання особливої теоретичної дисципліни – філософії права, предметом якої є з'ясування змісту права, а також обґрунтування розуміння цього змісту, а її основними категоріями – ідея, зміст, мета права, справедливість, воля, рівність, визнання, автономія особистості, права людини та ін. Філософія права має складну структуру, до якої входять: онтологія права, гносеологія права, аксіологія права, феноменологія права, правова антропологія, історія філософії права, прикладна філософія права тощо. За своїм статусом філософія права є комплексною, суміжною дисципліною, що знаходиться на межі філософії і юриспруденції. У межах правознавства філософія права тісно пов'язана з

теорією права і соціологією права. Функціями філософії права є: світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна, виховна та ін.

Контрольні запитання

1. Що вивчає філософія права?
2. Які існують погляди на предмет філософії права і який з них здається Вам найбільш обґрунтованим?
3. Чим відрізняються предмет філософії права від предмета загальної теорії права?
4. Що становить особливості методу філософії права?
5. Яке місце посідає філософія права в системі філософських наук?
6. Яке місце посідає філософія права в системі юридичних наук?
7. Сформулюйте основне питання філософії права.
8. Які функції виконує філософія права?
9. Чому майбутньому юристу необхідно вивчати філософію права?

ТЕМА 2 ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

План

1. Сутність методології права та її рівні.
2. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення.
3. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність.

1. Сутність методології права та її рівні.

У сучасних умовах, коли відбувається докорінне переосмислення основ правознавства, розроблення методологічних проблем філософії права набуває особливого значення. Завдяки таким дослідженням, по-перше, реалізується методологічна функція філософії права стосовно правознавства в цілому, тобто більш глибоко і систематично розглядаються методологічні проблеми права; по-друге, створюються передумови для розв'язання всіх проблем філософії права в історичному і теоретичному аспектах.

Зазвичай під методологією розуміються система методів, що застосовуються для дослідження тієї чи іншої реальності, а також наука про ці методи. Що ж слід розуміти під **методологією права**? Можна виділити такі підходи до інтерпретації цього феномену. По-перше, науковий підхід, у межах якого під методологією розуміється система загальнонаукових і спеціально-наукових методів, що застосовуються до права – соціологічний, кібернетичний, системний та ін., а також вчення про ці методи. По-друге, філософський підхід, коли під методологією права розуміється застосування основних принципів і категорій філософії до права. По-третє, філософсько-

правовий підхід, який припускає наявність особливої дисципліни, що виконує методологічну роль стосовно правознавства в цілому. Отже, методологія права являє собою керівну ідею, систему світоглядних принципів, що виявляють себе на всьому шляху дослідження права, а також обґрунтування такої ідеї.

У наш час загальноновизнаним є уявлення про комплексність, синтетичність методологічного знання. **Методологія права в широкому розумінні** як комплекс методологічних проблем права включає: методологію пізнання права; методологію юридичної практики, виділяючи: методологію правотворчості та методологію правозастосування. У свою чергу **в рамках методології пізнання права**, чи методології правознавства, слід виділити **такі рівні: філософський**, який являє собою систему світоглядно-методологічних ідей і принципів, утілених у тому чи іншому способі осмислення права; **загальнонауковий**, який становить систему принципів і методів наукового пізнання в цілому чи окремої науки, застосовуваних для більш глибокого пізнання права, у рамках якого виділяються: власне загальнонаукові методи і прийоми пізнання, такі як аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання, абстрагування і класифікація, а також методи: системний, синергетичний та ін. й конкретно-наукові методи – соціологічний, психологічний, математичний, кібернетичний, історичний, логічний та ін.; **спеціально-юридичний**, який являє собою систему характерних для правознавства методів пізнання права: нормативно-аналітичний, догматичний, порівняльно-правовий та ін. Важлива роль у пізнанні права належить методу філософсько-правової рефлексії. Тому в пізнанні методології права зосередимося на **методології філософії права**. Узагальненим виразом її є різні типи праворозуміння, чи способи осмислення права, – методологічні парадигми, що володіють цілісністю світоглядно-сміслового змісту права та його обґрунтування. Аналіз класичних і сучасних підходів до розуміння права дає змогу класифікувати їх на декілька типів: **правовий позитивізм; правовий об'єктивізм; правовий суб'єктивізм; правовий інтерсуб'єктивізм**. Кожний з цих способів осмислення права відображає певний аспект правової реальності, а тому становить той чи інший спосіб обґрунтування права, оскільки ставить певний аспект права на передній план, розглядаючи право крізь призму цього аспекту.

2. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно- правове мислення.

Традиційно основними конкуруючими типами праворозуміння вважаються правовий позитивізм і теорія природного права. Їх суперництво пронизує всю історію філософсько-правової думки. Що ж являють собою ці способи філософського осмислення права?

Правовий позитивізм. Основними характерними рисами правового позитивізму як філософського способу осмислення права є: ототожнення

права і позитивного права, чи правопорядку, що розуміється як система встановлених норм та історично сформованих інститутів; тенденція до абсолютизації державного суверенітету, ототожнення права з наказами держави; прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права, згідно з яким чинні норми встановлюються законодавцем відповідно до фактичного критерію. Правовий позитивізм бере початок в давні часи: китайський легізм, учення софістів, номіналізм В. Оккама, концепція абсолютної держави Т. Гоббса та ін. Однак як самостійний напрямок філософсько-правової думки він виник у 30–40-х роках XIX ст. у зв'язку з теоретичним обґрунтуванням формально-догматичної юриспруденції (І. Бентам). У розвитку правового позитивізму можна виділити три основні етапи: **класичний позитивізм Дж. Остіна**, який ототожнював право з наказами суверена; **«чиста теорія права» Г. Кельзена**, що пов'язує право з правомочністю примушувати; **аналітична юриспруденція Х. Харта** (1907–1993), ключовим поняттям якої є «правило визнання».

Юридичний позитивізм заперечує можливість пізнання сутності права. Його метод є: а) «емпіричним», тобто обмежується в пізнанні права вивченням зовнішніх ознак, доступних для безпосереднього спостереження і сприйняття; б) «deskриптивним», тобто описує зміст права, розглядаючи його таким і тільки таким, яким воно є; в) «аналітичним», тобто сутність його полягає в логічному і лінгвістичному аналізі юридичних понять. Позитивізм наполягає на неможливості відрізнити реально існуюче право від права, яким воно має бути. На думку прихильників позитивізму, норма не втрачає свого правового характеру від того, що з позицій «вищої справедливості» вона може бути кваліфікована як аморальна. Ця позиція заперечує можливість перебування якихось стійких основ права поза реальністю державних установлень, тобто заперечення яких-небудь абсолютних моментів у праві.. Така позиція може бути названа правовим релятивізмом. Нарешті, ціннісна нейтральність позиції правового позитивізму приводить його на позиції «логіцизму», що означає уявлення реальності права як тексту і бачення свого завдання у виявленні логічного і лінгвістичного змісту норм. Це світ формалізованої раціональності, який байдуже ставиться до суб'єкта.

Достоїнства і недоліки правового позитивізму.

1. Прагнення до чіткості, визначеності положень, орієнтація на юридичну практику роблять позитивізм привабливим для юристів. Однак зведення складного феномену права виключно до права позитивного, встановленого робить юридичний позитивізм уразливим для критики, оскільки правові норми і справедливість можуть не збігатися.
2. Сила позиції юридичного позитивізму виявляється також у відстоюванні особливої цінності і важливості правового порядку, встановлення якого розглядається як необхідна умова гуманізації людського співіснування. Проте позитивістське розуміння права веде до ототожнення його з наказами держави. Деякі ж приклади суспільної практики, особливо

практика гітлерівського фашизму і сталінського тоталітаризму, показали, наскільки небезпечним є таке ототожнення.

3. Правовий позитивізм орієнтує громадян на законослухняну поведінку, формує установку на довіру до існуючого правопорядку. Притаманний йому охоронний характер соціально зумовлений завданнями еволюційного розвитку суспільства, коли вже закладено основи такого розвитку і стосовно них досягнутий певний консенсус. Однак там, де такий консенсус відсутній, для того щоб позитивне право не перетворювалося на антигуманну силу, воно має бути підтримано обґрунтуванням і піддано критичній оцінці.

Слабкість позиції позитивізму наочно виявляється й у його ставленні до головних питань філософії права. Наприклад, перше фундаментальне питання філософії права – про підставу і критерій справедливості – позитивістами навіть не ставиться. На їх думку дійсність праву задає формальна правильність процедури його формування. Друге питання філософії права – про нормативну силу права – «чому я мушу підкорятися праву?» – також не має належної відповіді в межах правового позитивізму. Позитивіст бачить нормативну силу права у волі законодавця, що забезпечується механізмом примуса. Третє питання – про природу права – представник аналітичної юриспруденції по суті зводить його до питання про те, що є закон (позитивне право). Таким чином, правовий позитивізм відмовляється від розгляду питання про критерій справедливості, зводить нормативну силу права до примусовості, а природу права – до закону.

Природно-правове мислення. Діаметрально протилежним позитивістському є природно-правове праворозуміння. В основі вчення про природне право лежить ідея про те, що всі існуючі правові норми повинні ґрунтуватися на якихось об'єктивних засадах, що не залежать від волі людини. Оскільки зразком таких об'єктивних засад вважалася природа, то і право, що не залежить від людської волі і бажань, було названо природним. Природно-правове мислення ставить перед собою завдання пошуку основи позитивного права і критерію його оцінки, а тому виявляє себе в двох аспектах – сутнісно-онтологічному та аксіологічному. **Сутнісно-онтологічний аспект** природно-правового мислення являє собою відповідь на питання «що є право?» у його дійсності, тобто відповідь на основне питання філософії права. У цьому аспекті сутність власне правових явищ («феномену права») розкривається через поняття «справедливість», а природно-правове мислення виконує функцію праворозуміння. **В аксіологічному аспекті** позитивне право («закон») оцінюється з огляду на уявлення про сутність (сенса) права. Тут природно-правове мислення стосовно «закону» (правапорядку в цілому) виконує критичну функцію. Можна сказати, що **сутність природно-правового мислення** полягає у філософській, насамперед моральній, критиці права і держави. У процесі цієї критики перевіряються правові та державні відносини на відповідність їх власної сутності і сенсу. Отже, ця критика спрямована на легітимізацію та

обмеження права і держави. Природно-правове мислення містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей. Таким чином, те загальне, що притаманне різноманітним формам природного права, може бути виражене формулами «критика держави і права» і «боротьба за гуманізацію правопорядку».

Типологія концепцій природного права. Можна виділити декілька підходів до типологізації концепцій природного права.

1. В основі першого лежать ключові категорії природно-правового мислення: «природа», «розум», «природа людини».
2. Залежно від розуміння сенсу права слід розрізняти «старе» і «нове» природне право.
3. За способом обґрунтування ідеї права концепції «нового природного права» можуть бути розділені на натуралістичні, деонтологічні та логоцентричні, що різняться за тлумаченням онтологічного статусу природного права.
4. Залежно від виділення різних епох у розвитку філософії і всієї культури в цілому (класика і сучасність) концепції природного права можна поділити на класичні і сучасні (некласичні).

Отже, найважливіша мета методології філософії права – аналіз світоглядно-методологічних можливостей конкуруючих типів праворозуміння, серед яких основними є правовий позитивізм і теорії природного права. У той же час для уявлення більш повної картини методологічних моделей сучасного правопізнання необхідно звернутися до аналізу таких способів осмислення і обґрунтування права, як об'єктивізм, суб'єктивізм та інтерсуб'єктивність.

3. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність.

Способи ж обґрунтування права розрізняються залежно від того, яка реальність подається як джерело правових смислів. У рамках класичної філософської традиції виділяються, як правило, дві групи філософсько-правових теорій: **об'єктивістські (матеріалістичні)** і **суб'єктивістські (ідеалістичні)**. Терміни «об'єктивізм» і «суб'єктивізм» у цьому разі є похідними від категорій об'єкта і суб'єкта, вони дають можливість розрізняти правові концепції залежно від уявлень про те, чи набуває правосвідомість правових смислів з об'єкта, об'єктивних відносин, чи із суб'єкта, самої свідомості. Розглянемо докладніше ці основні способи осмислення і обґрунтування права.

Правовий об'єктивізм. Світоглядно-методологічною підставою правового об'єктивізму виступає матеріалістична установка виведення всіх ідеальних смислів з «життя», об'єктивної реальності. Тому правовий об'єктивізм розглядає право як частину іншої, ніж вона саме, реальності.

Правова реальність розглядається як реальність суспільних відносин, у глибині яких слід шукати підстави права, розгадку таємниці його сутності. Залежно від того, які відносини вважаються основними, виділяють **різні об'єктивістські теорії**. Прихильники **юридичного біологізму** глибинні основи права вбачають у біологічній організації людини, фундаментальних біологічних потребах, що задовольняються за допомогою права (фрейдизм, біологічна антропологія, соціобіологія та ін.). **Юридичний економізм** (марксизм) виходить з того, що існуючі економічні відносини відбиваються в людській свідомості і становлять сенс правопорядку. У рамках **політичного об'єктивізму** правовий порядок розглядається як вираз існуючих владних відносин. «Влада, а не істина творить закон» – таким є кредо цього напрямку. До **культурно-історичного об'єктивізму** можна віднести відому «історичну школу права». Відповідно до цієї школи право виникає спонтанно з надр народного духу, будучи невід'ємною частиною цілісної культури народу. Об'єктивізм, що перебільшує роль соціальних відносин, дістав назву **соціологічного об'єктивізму**, або соціологізму. Представники цього напрямку джерелом правосвідомості вважають виключно реально існуючі відносини, що вивчаються соціологією. Соціологізм, за яким право є винятково соціальним явищем, виступає найбільш типовою формою об'єктивістських теорій, їх узагальненою рисою. Похідний пункт і центр права бачаться не в законодавстві, а в суспільних відносинах.

Достоїнством правового об'єктивізму є те, що він звертає увагу на той безперечний факт, що правопорядок включений до актуально існуючих відносин і немислимий без їхнього урахування. У той же час безперечна ідея про те, що суб'єкт не може бути самодостатнім у створенні правопорядку, обертається розчиненням суб'єкта в суспільних відносинах, недооцінкою його творчої активності. Унаслідок цього **об'єктивізм не може дати задовільно відповіді на головні питання філософії права**: 1) про критерій справедливості, оскільки через ототожнення належного і фактичного неможливо зайняти ніякої ціннісної позиції стосовно існуючих умов, а відтак, не можна сказати, справедливі ці відносини чи несправедливі, бо вони просто дані як необхідні; 2) про нормативну силу права, оскільки з того, що закони зумовлені потребами, соціальними умовами, зовсім не випливає, що їм необхідно підкорятися; 3) про власну природу права, бо право зводиться до його соціальної основи і ототожнюється з нею.

Правовий суб'єктивізм. Протилежним способом обґрунтування права є правовий суб'єктивізм, який являє собою найбільш розвинену форму природно-правового мислення (у його класичному варіанті). В основному це морально-філософські концепції, що підкреслюють деонтологічну природу права і пропонують більш адекватний цій природі метод обґрунтування права. Джерело правосвідомості, а відтак, і правопорядку виводиться з ідеї чи сенсу права, що відкриваються у свідомості (розумі) суб'єкта. Однак суб'єктивізм абсолютизує роль суб'єктивності, унаслідок чого втрачається

зв'язок права з життям, ускладнюється врахування актуально існуючих умов у даному суспільстві. Основними формами прояву суб'єктивізму в правовій філософії виступають **раціоналізм і філософія цінностей**.

Раціоналізм відстоює позицію, згідно з якою джерело правопорядку повинно бути знайдене в ідеї права. Ідея права відкривається в глибинах людської свідомості. Вона має надчасову цінність і розвивається завдяки внутрішнім імпульсам. Фундаментальне положення **філософії цінностей** полягає в тому, що цінності існують як незалежні сутності в автономній ідеальній сфері, вони даються людині в акті емоційної інтуїції і мають чіткий ієрархічний порядок. Унаслідок ідеально існуючого сенсу права людина інтуїтивно і емоційно відчуває, що в цих умовах є справедливим чи несправедливим. Це почуття – джерело правопорядку. Таким чином, завдяки звертання до ідеї права суб'єктивізм не зазнає труднощів у вирішенні питань про підставу і критерій права, нормативність правопорядку. У той же час недостатня увага до існуючих умов робить проблематичним його застосування до формування законодавства.

Інтерсуб'єктивність як спосіб обґрунтування права є парадигмою сучасних концепцій природного права. Принцип інтерсуб'єктивності означає, що сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта чи зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії суб'єктів. Основною конструкцією праворозуміння тут є договір. Характерний для неklasичних концепцій природного права принцип інтерсуб'єктивності виражає такі особливості сучасного соціо-гуманітарного пізнання: а) перехід від концепції монособ'єкта (індивіда чи суспільства) до концепції полісуб'єкта, що виявляється у дискурсі; б) визнання мови як справжньої реальності, завдяки якій право дано людині і виявляються можливими комунікація та дискурс як способи обґрунтування правових норм і принципів; в) постметафізичний підхід до обґрунтування ідеї права у формі різних теорій справедливості. У межах неklasичного праворозуміння за точку відліку береться не позиція зовнішнього спостерігача, що співвідносить право з будь-яким зовнішнім критерієм, а внутрішній досвід учасника правового спілкування. Тут право розглядається не як чужа людині сила, що прагне її підкорити, а як спосіб буття людини.

Серед сучасних теорій обґрунтування права, що «працюють» у парадигмі інтерсуб'єктивності, виділяються **онтологічні і комунікативні концепції**. Перші представлені правовим екзистенціалізмом, або екзистенціальною феноменологією і правовою герменевтикою, другі – комунікативною філософією. У рамках **екзистенційно-феноменологічної онтології** справедливість як підставу права вважають формою людського співіснування, способом буття з іншими. Вищий критерій справедливості вбачається в екзистенції як вільній самореалізації людини. **Комунікативна парадигма** в сучасній філософії права акцентує увагу на дискурсі, тобто обговоренні всіх проблем у рамках цивільного суспільства. Морально-

правовий дискурс дає можливість зіставити всі наявні ціннісні орієнтації і тим самим урахувати виражені в них соціальні умови, втілюючи цей процес в системі процедур як правил «мовної гри». Цьому підходу також притаманні достоїнства і недоліки. Маючи корені в договірних концепціях права, інтерсуб'єктивний підхід як основний елемент правової реальності бере правовідносини. Однак сутність правового суб'єкта з правовідносин безпосередньо вивести неможливо. Якщо не постулюються права людини, то всі правовідносини виявляються фрагментарними.

Висновки

Методологія філософії права являє собою найбільш загальний, філософський рівень методології права. Вона включає критичний аналіз конкуруючих і взаємодоповнюючих способів осмислення права: 1) правового позитивізму; 2) правового об'єктивізму; 3) правового суб'єктивізму (класичних концепцій природного права); 4) правової інтерсуб'єктивності (некласичних концепцій природного права).

Розглянуті основні методологічні підходи до осмислення права є відображенням його різних сторін: техніко-юридичної, соціальної, духовно-моральної, антропологічно-комунікативної. У суперечностях між даними теоретичними позиціями виражається внутрішньо суперечлива природа самого права. У той же час у сучасних умовах пріоритетним є інтерсуб'єктивний підхід, який найбільш повно виражає тенденції розвитку соціо-гуманітарного знання середини ХХ – початку ХХІ століть.

Контрольні питання

1. Що являє собою методологія права? Які рівні вона включає і які методи характерні для кожного з них?
2. Яке місце посідає філософія права в системі методології права? Які методи застосовуються у філософсько-правових дослідженнях?
3. За якими критеріями розрізняються основні способи осмислення права?
4. У чому полягають світоглядно-методологічні джерела, основні форми, достоїнства і недоліки правового позитивізму?
5. Які світоглядно-методологічні джерела, основні форми, достоїнства і недоліки правового об'єктивізму?
6. У чому полягає гуманістичний сенс природно-правового мислення? Які основні типи концепцій природного права?
7. Які світоглядно-методологічні джерела, основні форми, достоїнства і недоліки правового суб'єктивізму?
8. У чому полягає позиція інтерсуб'єктивності в осмисленні права і які її світоглядно-методологічні джерела, основні форми, достоїнства і недоліки?

ТЕМА 3 КЛАСИЧНІ ШКОЛИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

План

1. Філософія права стародавнього світу, античності та середньовіччя.
2. Філософсько-правові вчення в Західній Європі у XV–XVIII століттях.
3. Філософсько-правові вчення Західної Європи кінця XVIII – середини XIX століття.

1. Філософія права стародавнього світу, античності та середньовіччя.

Стародавній Вавилон, Єгипет і Месопотамія, Індія. Філософія права таких держав як: Стародавній Вавилон, Єгипет і Месопотамія, Індія, Китай, Палестина. Виникнення д-ви і права в більшості з них датується 3-2 тис. до н.е. Виходячи зі системності форм сусп. свідомості (міфології, релігії, моралі, права філософії, мистецтва і науки), їх взаємозв'язку і взаємодії, вчені вважають неможливим перетворення етико-реліг. і прав. ідей у кодифіковані законотворчі системи у країнах Стародавнього Сходу без високого рівня розвитку суспільної свідомості, онтологічного і космогонічного усвідомлення Буття, розуміння соціуму. До нас дійшли писані пам'ятки права згаданих держав. Основою стародавньої східної, а пізніше і європ. і світ, філософії права є недостатньо диференційована реліг., філос. і прав, думка стародавніх цивілізацій Сходу. Сьогодні, в час великого онтолог. і гносеол. синтезу, коли на рівні світогляду окр. сфери осягнення дійсності - релігія, філософія, мистецтво, наука, право - починають розумітися як невід'ємні, системно взаємопов'язані (з тенденцією до цілісності), досвід першого етапу становлення сусп-ва, д-ви і права набуває беззаперечної цінності.

Виникнення і розвиток філософсько-правових поглядів в епоху Античності. Антична філософія за своєю сутністю є вченням про «першопочаток і причини»; вона прагнула пояснити основи буття та реальності. Цей період охоплює давньогрецьку (зокрема еллінську й александрійську) і римську філософію і поділяється на три періоди: досократівський, класичний, еліністичний. **Досократівська філософія права (VII–V ст. до н.е.).** Початок філософствування у греків пов'язаний не з поняттєво-логічними побудовами, а з образно-метафоричними міркуваннями, зумовленими традиціями міфологічного осмислення світу. У морально-правовій філософії проблеми моралі і права спочатку були розчинені в міркуваннях античних мислителів про Космос, логос, долю. При цьому в багатьох випадках поняття моралі і права змішувалися. З одного боку, це свідчило про близькість цих форм регуляції людської поведінки, а з другого – про нездатність давньої думки вникнути в їх сутність і відмежувати один від одного. Піфагор та його послідовники (VI – V ст. до н.е.) були авторами положення, дуже важливого для всіх наступних природно-правових уявлень:

«справедливе полягає у відплатуванні іншому рівним». Це зіграло важливу роль у формуванні ідей правової рівності, рівної міри прав, формальної рівності. Пошуки природних основ права в природі людини і людського суспільства були продовжені в V – IV ст. до н.е. софістами. Незважаючи на різноманітність вчення софістів, можна виділити такі їх загальні підходи до права: справедливість трансформується у природне право (право), що відрізняється від закону; відокремлення писаного закону від неписаної справедливості; природне право протистоїть у софістів штучному, полісному законові (тобто позитивному праву); розуміння софістами позитивного права як умовного, мінливого, тимчасового, залежного від волі законодавців; рівність усіх людей за природою (однаковість природних потреб). Крім позитивних моментів у філософсько-правовій творчості софістів, необхідно відзначити низку слабких місць. Так, морально-правова філософія софістів, що доводить умовність існуючих у суспільстві моралі та правопорядку, підірвала засади моральності і розхитувала правопорядок. А їхні логічні докази про відсутність абсолютних заборон і всюдозволеність людини часто приводили їхніх послідовників до невиконання встановлених законів.

Класичний період (V–IV ст. до н.е.). Філософсько-правова тенденція, що протистоїть суб'єктивістським поглядам софістів, виникає в античному суспільстві у творчості Сократа, Платона та Аристотеля. На відміну від софістів і кініків Сократ вбачав своє покликання у зміцненні основ моралі та права. За Сократом, справедливість – не просто критерій законності, вона, власне кажучи, тотожна їй. Він висунув два типи основ моралі і права – об'єктивні та суб'єктивні. Таким чином, Сократ піднімає моральну і правову проблематику на рівень логічних дефініцій і понять, закладаючи тим самим початок теоретичного дослідження у цій галузі. На думку Платона, право має дві іпостасі – метафізичну та емпіричну. Метафізична – це ідеальне «метаправо» (природне право) як можливість існування законодавства та оптимального правопорядку. Емпірична – це живе право, що існує у соціальній реальності, або позитивне право. Між ними існує причинний зв'язок, що не повинен перериватися, аби не зашкодити державам і народам. Справедливість, за Платоном, припускає певну рівність, «належну міру». Філософсько-правові погляди Аристотеля помітно відрізняються від поглядів його попередників. Це був апологет порядку, який обґрунтував свої ідеї за допомогою теоретичних аргументів, а не міфів, він цікавився природними і соціальними основами моралі і права. Під умовним (волевстановленим) правом Аристотеля пізніше починає визначатися позитивне право. До умовного права він відносив установавання закону і загальних угод. При цьому він говорив про писаний і неписаний закони. Неписаний закон (він належить до волевстановленого, тобто до позитивного права) – це правові звичаї (звичаєве право). Як право має політичний характер, так і різні форми політичного (державного) устрою мають правовий характер. Аристотель у своїй філософсько-правовій концепції синтезував і розвинув далі всі

попередні теорії. **Філософія права епохи Еллінізму (IV-III до н.е. – II-III ст. н.е.).** Багато які з аристотелевських ідей про право дістали подальшого розвитку в епоху Еллінізму. Вони стали важливим етапом у формуванні базису для наступного перетворення правознавства на самостійну науку. Епікурівська договірна теорія тлумачення права має на увазі рівність, свободу і незалежність членів договірного спілкування і по суті являє собою історично першу філософсько-правову концепцію лібералізму і ліберального індивідуалізму. Від договірно-правової концепції Епікура простежується зв'язок з ідеями суспільного договору Нового часу. Різні варіанти в цілому фаталістичної концепції природного права розвивали у цей період також давньогрецькі і давньоримські стоїки (Зенон, Хрїсіпп, Сенека, Марк Аврелій Антонін, Епіктет). Цицерон, як і стоїки, був упевнений у присутності в природному світі вищого розумного начала, що максимально зосереджено в людській душі. Завдяки цьому началу Космос – це впорядковане, органічно організоване ціле. Цицерон відрізняв природне право від писаного права. Писане право він поділяв на приватне і публічне. Філософсько-правові ідеї Цицерона (про природне право, справедливість, державу як «загальний правопорядок» та ін.) дуже вплинули на його послідовників, мають значення і зараз для інтерпретаторів природного права і справедливості, прихильників правової держави. Загалом, грецькі натурфілософи поклали початок природно-правовій філософії. Але вивчення права ще не виділяється в особливу галузь наукового знання. Подальший розвиток проблема праворозуміння знаходить у Платона (ідеальне право – прагнення до належного; природне і позитивне право – лише тіні ідеального права) і Аристотеля, який визначив політичний характер права, розподіл його на природне та умовне (волевстановлене). Найважливіший етап у процесі перетворення правознавства на самостійну науку – це епоха еллінізму (договірно-правова концепція права, обов'язковість і рівність для всіх природного права, ідея правової рівності, розходження природного і писаного права, поділ писаного права на приватне і публічне).

Особливості філософсько-правової думки в епоху Середньовіччя.

Середньовіччя звичайно хронологічно визначається від 5 ст. (форм, кінець Зах. Рим. імперії) до 12 ст. (початок процесів, що отримали назву Відродження). Світоглядною домінантою цього періоду вважається панування реліг. свідомості, репрезентованої різними версіями християнства, але з переважним пануванням офіц. катол. церкви. Для філос.-прав. думки важливе значення мали також переосмислені в монотейстичному дусі класичні зразки античного мислення, представленого насамперед іменами Платона. Аристотеля та Цицерона, а також діяльність учених-юристів Схід. Рим. імперії (Візантії). Латинь, як мова вченості, також була об'єднуючим фактором середньовічної думки і західнохристиян. культури в цілому, вона поєднувала часто і текстуально, і особистісно теологію, філософію та юриспруденцію, оскільки під впливом церкви відповідь на питання «що таке

право?» була досить простою і зрозумілою. Ця простота і зрозумілість випливали із відповідності будь-якого вноормування, включаючи закон, панівним тлумаченням Божественної волі, спрямованої на порятунок людини («спасіння душі»), але кінцевий «план» такого порятунку був відомий лише Богу. Релігійні уявлення були і моральними, і політичними підставами основних проблем філософії права, включаючи й структуру існуючих правових систем. У середні віки праву, що залежить від людської волі (волевстановленому), протиставляються незмінні встановлення божого і природного права. Природне право ототожнюється з чинним правом. Безперечним було визнання природного права обов'язковим та таким, що вище усякого іншого законодавства. Система природного права середньовіччя утворилася зі сполучення римського права і правоположень Священного писання. Ідея природного права мала теократичний характер. Мислителем, що розпочав спробу середньовічного переосмислення Аристотеля й систематизувати християнські ідеї, звести їх у єдине, несуперечливе ціле, став Тома Аквінський. Поряд з філософською проблематикою вона містить вчення про державу і право. Аквінат класифікував закони на вічні, природні, людські та божі, систематизував християнські ідеї своїх попередників, доповнивши вчення про закон вченням про право – природне, позитивне, людське та боже. Таким чином, головна особливість філософських вчень християнського середньовіччя – в їх теоцентричному характері. Принцип теоцентризму, послідовно проведений і Августином, і Томою Аквінським, затверджував Бога як центр світобудови і головного хранителя світового та соціального порядку. Бог виступав як законодавча першооснова, з якої виходять усі релігійні, моральні і правові норми. Завдяки божому заступництву соціальне життя людей не перетворювалося на хаос, а сама людина успішно боролася з диявольськими спокусами, що штовхали її до пороків і злочинів.

2. Філософсько-правові вчення в Західній Європі у XV–XVIII століттях.

Філософсько-правова думка епохи Відродження та періоду Реформації. З приходом на зміну Середньовіччю епохи Відродження розпочинається революційна переоцінка релігійно-політичних цінностей. Пожвавлення філософської та наукової думки, що настало з початком епохи Відродження, позначилося і на правознавстві. Починаючи з XIII ст. утворюються національні системи цивільного права. Сучасна наука про державу починається з видатного флорентійця **Нікколо Макіавеллі**, який ставив собі за мету створення стабільної держави в умовах нестабільної суспільно-політичної ситуації того часу в Європі. Макіавеллі виділяв три форми державного правління – монархію, аристократію та демократію. Оцінюючи вчення Нікколо Макіавеллі, слід зазначити, що головне полягає в тому, що, починаючи з Макіавеллі, правовою основою владних структур і

осіб усе частіше вважається політична сила, а не моральні настанови, і політика тлумачиться як самостійне, відокремлене від моралі поняття. Поряд з філософсько-правовими вченнями епохи Відродження істотний внесок у правову науку здійснив **період Реформації**. Остання безпосередньо є історичною ситуацією XV і XVI ст. ст., коли вкрай загострилася революційна критика і посилилися атаки на монополіне становище католицької церкви та її вчення в політичній, ідеологічній, правовій системах тодішньої європейської спільноти. Один з найяскравіших представників реформаторського руху **Мартін Лютер**, який виступив проти церкви як єдиного посередника між Богом і людиною. Реформа Мартіна Лютера, незважаючи на відносно прогресивні риси, мала історично обмежений характер. За своєю сутністю вона виражала інтереси князів і багатого міського патриціату, але аж ніяк не інтереси широких народних мас, не інтереси суспільства в цілому. Лютер підтримував інтереси, що вимагали сильної державної влади. Для більш повного уявлення про філософсько-правову парадигму епохи Відродження та періоду Реформації наголосимо, що на політичній карті Європи у XVI ст. цілком сформувалися такі потужні держави, як Франція, Англія, Іспанія з міцною центральною владою. Зміцнюється віра у можливість відмови від авторитету католицької церкви, а це передбачає безумовне підкорення світській державній владі. Вчення Бодена про державу і суверенітет є яскравим прикладом новаторства у справі формування нового політико-правового світогляду. Однак у цьому світогляді ідейним стрижнем є не правопорядок, а політичний порядок, тобто порядок мирного співіснування різних соціальних груп і прошарків, для досягнення якого всі засоби прийнятні. Найкращий засіб у даному разі – абсолютна монархія, яка використовує «право сильного» для припинення громадянських чвар і утвердження соціального миру. Таким чином, філософія права епохи Відродження та періоду Реформації здійснила спробу очистити античну філософію від схоластичних деформацій, зробила більш доступним її істинний сенс, а також відповідно до потреб життя, нового рівня суспільного і наукового розвитку вийшла за її межі, підготувала підґрунтя для філософії права Нового часу і епохи Просвітництва.

Філософія права Нового часу та епохи Просвітництва. XVII–XVIII століття – це епоха видатних досягнень філософії, науки і культури в Західній Європі. Новий час відкриває нову епоху в історичному розвитку європейської економіки і права. Виникає нагальна потреба в територіально масштабних державах, спроможних забезпечити функціонування не тільки внутрішніх, а й міжнародних зв'язків. Під потужним впливом означених чинників, а також філософії раціоналізму Нового часу правова наука зробила своїм головним предметом здійснення природного права. Вчення про природне право одержує нове забарвлення. По-перше, воно звільнилося від богословських тлумачень; по-друге, природне право тепер не змішується з правом загальнонародним. У ньому починають вбачати сукупність тих

ідеальних норм, які повинні служити прообразом для будь-якого законодавства. Такий новий напрям у правознавстві оформився в **школу природного права**, яка домінувала в юриспруденції протягом XVII–XVIII ст.ст. Завдання філософії права Нового часу Гроцій і його прибічники вбачали в розкритті раціоналістичними засобами абсолютного, незмінного, рівного для всіх народів і часів права, даного самою природою, а тому такого, що стоїть вище позитивного права. Юридичні погляди Гуго Гроція, а також філософське вчення родоначальника емпіризму і матеріалізму Нового часу **Френсіса Бекона** справили вплив на **Томаса Гоббса**, який зробив істотний внесок у філософію права. Якщо Аристотель відокремив етику від політики, то Гоббс здійснив наступний крок у цьому напрямі, започаткувавши відокремлення політики від права. **Джон Локк**, творець політичної доктрини лібералізму, висунув ідеї про поділ влади на «законодавчу», «виконавчу» і «федеративну». **Бенедикт Спіноза** один із основних представників раціоналізму прагнув по-новому тлумачити людську свободу. Сукупність законів розділяв на закони природи і закони самої держави. Кращою формою державного правління вважав республіканську, яку він розділяв на аристократичну і демократичну. Лейбніц вперше в історії філософії права спробував створити власне логічну систему природного права. Ця логічна модель природного права, заснована на принципах модальної логіки, підірвала попередні методологічні основи природного права, пов'язані з раціоналістичною дедукцією (виведенням загального із часткового) реальних правових норм з ідеальних принципів бажаної поведінки людей. Філософські, економічні, політичні та правові ідеї Томаса Гоббса, Джона Локка, Бенедикта Спінози та Готфріда Вільгельма Лейбніца справили великий вплив на багатьох філософів, юристів, економістів та соціологів наступних поколінь.

Одним із основоположників французького Просвітництва був **Шарль Луї Монтеск'є**. Аналізуючи правове життя суспільства, Монтеск'є виділяв **три види права**: 1) міжнародне, яке регулює відносини між різними країнами; 2) політичне, яке регулює відносини між правителями і народом; 3) цивільне, яке регулює відносини між громадянами в даній державі. Розвиваючи свою правову теорію, Монтеск'є дав класифікаційний опис трьох форм державного правління (республіка, монархія, деспотія) і трьох відповідних їм принципів (гідність, честь, страх). **Жан-Жак Руссо** (пішов далі Монтеск'є, відкрито заговоривши про суверенітет народу, верховенство влади народу. Як уже відзначалося, теорії суспільного договору XVII ст. у XVIII ст. активно проходять крізь призму концепцій громадянського суспільства. На думку Руссо, люди утворюють державу за допомогою загальної угоди (договору), але не добровільно, а вимушено, оскільки цей договір нав'язується бідній меншості багатою більшістю. Внаслідок цього багата більшість (владні елементи) може нав'язувати усьому суспільству своє розуміння правди і прав. Народний суверенітет стає у Руссо єдиним способом перетворення держави на принципах розуму і свободи. На його

думку, це передбачає ототожнення понять «народ», «громадянське суспільство» та «держава» на підставі знищення приватної власності, яка розділяє суспільство на ворожі класи. Разом з Монтеск'є і Руссо істотний внесок у філософію права зробив **Клод Адріан Гельвецій**. Свої філософські ідеї він прагнув наповнити конкретним соціальним змістом, зіставляючи інтереси особи громадянина з основами суспільної моралі, права і політики. В центрі філософських доробок Гельвеція знаходяться соціально-етичні та політико-правові проблеми. Таким чином, філософи-просвітелі зробили значний внесок у філософію права. Їх віра в суспільний прогрес пов'язувалася з ідеєю просвітництва, яке, на їх думку, веде до розвитку науки і матеріального благополуччя. Однак така віра в прогрес була сумішшю реалізму і наївності.

3. Філософсько-правові вчення Західної Європи кінця XVIII – середини XIX століття.

Родоначальником німецької класичної філософії вважається **Іммануїл Кант**. Його заслуга полягала перш за все у тому, що йому вдалося відповісти на питання про чинники декларативності просвітницьких концепцій права, а також про те, чому індивід, як його описано у попередніх договірних теоріях, настільки жагуче вимагає законності і настільки мало здатний її цінити. Кант розвивав гуманістичний пафос теорій природного права, пропонуючи свій, більш обґрунтований погляд на право. Це стало можливим завдяки тому, що він поклав в основу пізнання і поведінки принцип особистості (або принцип суб'єктивності). Основний зміст кантівського морального обґрунтування права полягає не в тому, що Кант намагався дедукувати правові норми з моральних. Тенденція кантівського морального обґрунтування права зовсім інша. У правовій законності він вбачав гарантію невторчання держави у процес індивідуального «самовиховання». Моральне обґрунтування права Кант, отже, здійснював за допомогою відокремлення і подальшої кореляції моральних і правових норм. Критична філософія права Канта долає традиційно слабкі місця теорії природного права. Тому вона є принциповою основою багатьох «теорій справедливості», зокрема концепцій Джона Роулза, Юргена Хабермаса, Готфріда Хеффе. Однак при всій оригінальності і фундаментальності цієї теорії вона містить низку спірних питань, що викликають критику і дискусії. Серед них – абсолютизація безумовних моральних вимог для обґрунтування права і неврахування мотивів доцільності та вигоди при виправданні правових вимог; суто трансцендентальний характер його підходу, який слабо враховує емпіричні моменти права; пріоритет апіорних вимог перед апостеріорними; наполягання на універсальному характері права, єдиного для всіх культур, і т. д. Подальший розвиток (і завершення) класична традиція праворозуміння знаходить у творчості **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля**, який зробив видатний внесок у прогрес людського пізнання. Значне місце у творчості

Гегеля посили проблеми держави і права, тому він увійшов до історії не тільки як класик філософії, а й як класик філософії права. Проблеми права знаходилися в центрі уваги Гегеля на всіх етапах його творчості. Яка ж сутність філософії права Гегеля, у чому її методологічні основи? У найбільш загальному вигляді філософія права Гегеля являє собою ще один варіант природно-правового мислення, який ґрунтується на ідеалістичному світогляді. Продовжуючи багато в чому лінію Канта, він прагне реалізувати принцип суб'єктивності. Це свідчить про те, що джерела права і його критерій Гегель шукає в людській свідомості. Основи легітимації права Гегель шукав в самому праві, у його іманентній розумності, для нього право і природне право є те ж саме. Усе, що не розумно, не має дійсності, а відтак, не є і правом. Під правом Гегель розумів не просто цивільне законодавство, але також мораль, етичне життя та світову історію. Саме тому, що ця концепція права поєднує знання в те, що він називав щирою системою. Досліджуючи діалектичні стадії, Гегель полягав, що держава стоїть вище попередніх стадій і є втіленням волі в найбільш конкретній формі, що підкоряється тільки вищій абсолютній істині світового розуму. Гегелівське філософське вчення про право було піком в історії об'єктивно-ідеалістичної думки. Весь подальший розвиток філософії права в XIX ст. йшов по низхідній, поступаючись місцем соціології права. Крах філософсько-спекулятивних систем під напором науково-технічного прогресу і у зв'язку із утвердженням у науковому співтоваристві методів об'єктивних оцінок оточуючого людину світу не означає, що ці системи вичерпали свій світоглядний потенціал і стали архівним надбанням минулого.

Історична школа і марксизм як форми правового об'єктивізму. Наприкінці XVIII ст. у Німеччині зародився і у першій половині XIX ст. став дуже впливовим у вивченні права особливий напрям дослідницької думки. У центр своїх теоретико-пізнавальних інтересів він поставив питання не про те, у чому полягає сутність права і чим воно має бути, а про те, як право виникає і яка його історія. Засновником **історичної школи права**, є **Густав Гуго**, представники – **Фрідріх Карл фон Савін'ї** і **Георг Фрідріх Пухта**. Даний напрям виник як протест проти двох чинників: 1) проти раціоналізму XVIII ст., який не звертав уваги на історичні особливості розвитку права і відстоював віру в природне право; 2) проти установлень Великої французької революції, що проголошували перевагу людської волі над традиціями і обставинами. Головною метою своєї критики представники історичної школи обрали природно-правову доктрину. Так, на відміну від теорій природного права історична школа права визначала право не як результат природної необхідності і не як довільне встановлення людей, а як закономірний історичний продукт суспільного життя. Еволюція права відбувається мимоволі, пристосовуючись до потреб і запитів часу, тому людям найкраще не втручатися в неї, триматися здавна заведених і освячених досвідом століть порядків. Таким чином, з погляду історичної школи право є продуктом

народного духу, народного правового переконання. Представники історичної школи, критикуючи доктрину природного права, вказали на такі уразливі місця останньої, а саме: 1) вчення про довільне встановлення права; 2) існування системи норм, однаково придатних для всіх часів і народів; 3) прагнення додати суб'єктивним правовим ідеалам безпосереднього юридичного вчання. У свою чергу, історична школа мала свої недоліки. Її консерватизм і обмеженість виявилися в запереченні ролі суб'єктивної правотворчості і значення нового законодавства в прогресивній зміні суспільного життя. Представники історичної школи права бачили призначення діючих у державі юридичних інститутів у тому, аби слугувати опорою чинного порядку, яким би консервативним він не був. На їхню думку позитивні закони неспроможні боротися зі злом, що трапляється в житті. У кращому разі вони здатні допомогти впорядкуванню звичайного права і політичної структури, що формуються історично під впливом незбагнених перетворень народного духу. Законодавець повинен намагатися максимально виражати «загальне переконання нації», адже за цієї умови правові норми матимуть сакральне значення і набуватимуть самодостатню цінність.

Ще одну форму правовий об'єктивізм придбав під впливом ідеалу науковості, розробленого **Карлом Марксом** та його послідовниками у першій половині XIX ст. За своїми вихідними засадами марксистська теорія права – це онтологічна об'єктивістська концепція. Вона виходить з того, що не можна розривати і протиставляти суще і належне, факт і норму, фактичні відносини і правові відносини, що надбудовуються над ними. У цьому плані марксизм протилежний юридичному позитивізму з його ототожненням права з правопорядком (законом), нормативним наказом суверена і у кінцевому результаті права зі свавіллям. Концепція Маркса і Енгельса у своєму теоретичному, в тому числі філософському, тлумаченні права аж ніяк не заперечує його зв'язок із соціальними ідеалами, моральними нормами, культурою, так само як і необхідність ціннісного підходу до права, а також не вважає право тільки функцією економічного процесу. В основі марксистської філософії права лежить теза про те, що право є виявленням і закріпленням волі економічно пануючого класу. Як і держава, право є продуктом класового суспільства. Отже, виникнення та існування права пояснюються необхідністю нормативного регулювання суспільних відносин в інтересах економічно пануючого класу. Проголошуючи примат держави над правом, марксизм вступає в суперечність з теорією правової держави, що не заперечує провідної ролі держави в правотворчості, однак наполягає на тому, що держава сама повинна підкорятися законам, а не стояти над ними.

Висновки. Філософське осмислення права пройшло тривалий шлях у своєму розвитку від змішування проблем моралі і права у вченнях античних натурфілософів до появи положень про загальність моральних і правових норм, про природне право, політичний характер права, політичну

природу людини і т. д. Природно-правова доктрина античності знайшла свій подальший розвиток в епоху Середньовіччя і Нового часу: договірний характер права, проблема свободи, правової рівності та ін. Вона важлива і для сучасних інтерпретаторів теорії природного права.

Значення філософії права епохи Відродження полягає, крім іншого, в тому, що в цілому вона, власне, створила підґрунтя для філософії Нового часу. Період філософії Ренесансу являє собою необхідний і закономірний перехід від середньовічних філософських традицій до філософії Нового часу. Реформація виходить за межі релігійно-теологічних проблем, відбувається перетворення моральних, соціальних і правових орієнтацій, започатковуються проблеми політичної свободи, свободи совісті, прав людини і громадянина. Для філософії права Нового часу характерним є висунення на передній план прикладної, практичної цінності наукового юридичного знання. У цю епоху історична і правова наука перетворилася на практично значущу політичну і суспільну дисципліну. Просвітителі XVIII ст. своїми науковими працями створили теоретичне підґрунтя, на основі якого сьогодні розвиваються соціальні науки, включаючи філософію права. Головним інструментом політичних і суспільних доктрин Просвітництва була правова наука. Саме на цей історичний період припадає значне підвищення інтересу до філософії політики і права.

Методологічне розроблення Кантом проблеми категоричного імперативу має величезну цінність для обґрунтування сутності природного права. Це свідчить про те, що принципи права і моралі ті ж самі. Вони лише набувають різних форм виразу, оскільки мораль є сферою внутрішніх мотивів індивіда, а право – галуззю практичних дій відповідно до зовнішнього стандарту, встановленого законом. Філософія права Гегеля становить інший варіант природно-правового мислення, що ґрунтується на ідеалістичному світогляді. Продовжуючи за багатьма позиціями лінію Канта, Гегель прагне реалізувати принцип суб'єктивності, шукаючи джерела права і його критерії в людській свідомості, сфері духу. Він створив універсальну методологію, засновану на ідеї саморозвитку права. Будь-яка ступінь розвитку духу як волі має у нього поняття права: абстрактне право, мораль, моральність. Перехід від ідеалізму до об'єктивізму починається з історичної школи права (Г. Гуго, К. Савін'ї, Г. Пухта). За цією концепцією право виникає спонтанно з надр народного духу, адже воно є невід'ємною частиною цілісної культури народу. У філософії права К. Маркса і Ф. Енгельса вплив соціальних умов на суб'єкта, що констатував правопорядок, набув причинно-детермінованого характеру. Слушно вказуючи на глибoku зумовленість суспільних, насамперед економічних, відносин, марксистська теорія разом з тим не порушує питання про наявність особливої сутності права, зводиться до його соціально-економічної сутності.

Контрольні питання

1. Які особливості античної правової цивілізації?
2. У чому сутність правових поглядів натурфілософів?
3. У чому відмінність правових поглядів софістів від позицій попередників?
4. Який зміст поглядів на проблеми права в Сократа?
5. У чому сутність вчення про справедливість і право Платона?
6. Як розглядається проблема людини в Аристотеля?
7. У чому сутність обґрунтування права в Аристотеля?
8. Які особливості правових поглядів епохи Еллінізму?
9. Які сутність і особливості правових концепцій Августина і Томи Аквінського?
10. У чому особливості філософсько-правової думки епохи Відродження?
11. У чому сутність політично-правової теорії Нікколо Макіавеллі?
12. У чому сутність концепції суспільного договору Томаса Гоббса і яка її принципова відмінність від концепції Джона Локка?
13. У чому сутність та особливості правової теорії Шарля Луї Монтеск'є?
14. У чому сутність поняття «суверенітет народу» в правовій концепції Жан-Жака Руссо?
15. У чому світоглядні і методологічні основи вчення Канта про право?
16. У чому сутність категоричного імперативу Канта?
17. У чому зміст морального обґрунтування права за Кантом? Як співвідносяться право і мораль відповідно до його теорії?
18. Як визначається право за Кантом.
19. Яке місце посідає філософія права в системі філософії Гегеля?
20. Наведіть приклади застосування діалектичного методу до аналізу становлення і розвитку права.
21. Що є право за Гегелем? Що розуміє Гегель під природним і позитивним правом і як вони співвідносяться?
22. Що загального у філософсько-правових концепціях Канта і Гегеля і чим вони відрізняються?
23. Сформулюйте особливості марксистського розуміння природи і чистоти права. Які позитивні і негативні сторони цієї теорії?

ТЕМА 4 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОСТІ (XX-XXI СТОЛІТТЯ)

План

1. Загальна характеристика сучасної філософії права.
2. Трансформація юридичного позитивізму в нео- та постпозитивізм.
3. Концепції відродженого природного права.
4. Філософсько-правові концепції новітнього часу.

1. Загальна характеристика сучасної філософії права.

XX століття вирізнялося особливим плюралізмом поглядів і підходів до розуміння права. Проявляється гостра дискусія між природно-правовим (що розвинувся в юснатуралізм) і позитивно-правовим (що трансформувався в неопозитивізм) підходами. У межах останніх виникли і розвинулися такі неklasичні інтерсуб'єктивні напрями у правознавстві, як лінгвістичний (або комунікативний), юридико-логічний, соціологічний, структуралістський, семіотичний та інші, де реальністю права є, відповідно, мова, комунікація, соціальна поведінка, знакова система або ж різке протиставлення (право – неправо, громадянин – держава, індивід – колектив тощо).

Ознакою сучасної філософії права є утвердження її неklasичної парадигми та інтерсуб'єктивного типу праворозуміння на ґрунті дискурсу між раціоналістичними і ірраціоналістичними, позитивістськими, об'єктивістськими та суб'єктивістськими формами рефлексії права. Відбулося відродження на новому світоглядно-методологічному рівні доктрини природного права. Це виявилось у концепціях справедливості, які поєднали ідеї неокантіанства, позитивізму, екзистенціалізму, феноменології, етики цінностей, комунітаризму на тлі застосування герменевтичного підходу. Одночасно тривала трансформація юридичного позитивізму у нео-та постпозитивізм. Нова якість філософсько-правового дискурсу зумовлена зростанням ролі творчого початку, людської суб'єктивності в соціальних процесах при визначенні меж втручання у внутрішній світ людини. Цю парадигмальну зміну якраз і можна охарактеризувати як перехід до принципу інтерсуб'єктивності.

В умовах утвердження в сучасній філософії права домінації неklasичної моделі осмислення права виявилися її світоглядно-методологічні переваги над класичним типом праворозуміння. Так, **класична модель осмислення права** спирається на осягнення загальних принципів, не пов'язаних з актуальним існування людей і речей. У цьому сенсі маємо справу з **метафізичним підходом** до надчуттєвих феноменів права, які осягаються умоглядно. Він характеризує інваріанти класичних концепцій природного права, що протиставляють два плани правової реальності – емпіричний (позитивне право) та ідеальний (природне право). Метафізична модель певною мірою притаманна й класичному позитивізму, який розглядав владну силу держави як метафізичний феномен. **Неklasичне осмислення права** виключає трансцендентальний план буття і заперечує визнання як його єдиного носія монособ'єкта. За реальність визнаються мовна діяльність, комунікація, де матеріальний та ідеальний плани (як знак і значення) тісно пов'язані. У сучасній філософії права помітного розвитку досяг **соціологізм** як спосіб розгляду права виключно в соціальному контексті. В межах соціологізму право розглядається не як статичний набір норм, а як процес, як соціальна дія людей. Воно реалізується в процесі тлумачення, застосування та створення соціальних норм, підкріплених юридичною силою дії,

забезпеченої правовою санкцією політично організованого суспільства. За твердженням представників соціологізму, соціальні норми не функціонують автоматично, їх дієвість залежить від їх використання та інтерпретації людьми. У сучасній західній філософсько-правовій думці все виразніше проявляються **тенденції відстоювання пріоритету особистості, її прав**. У конституціях західних країн закріплено принципи самоцінності людського життя, свободи, рівноправ'я. Ці норми виводяться з уявлення про людську гідність як критерій права і як «людський вимір» основного закону. Підтвердженням цього можна вважати появу нових теорій справедливості (**Ю. Габермас, Дж. Ролс** та ін.). Ще однією ознакою сучасної філософсько-правової думки є **понятійне розмежування та критичне зіставлення права і закону**. Для правової традиції Заходу характерне розуміння права як сукупності до- і надпозитивних безумовних етичних комунікаційних регуляторів (порядок, справедливість, моральність, правдивість тощо) і утвердження думки про те, що закон не є правовим, легітимним, якщо він не узгоджений із загальнолюдськими моральними нормами. Для сучасної філософсько-правової рефлексії є **помітним загострення дихотомій** «право – закон», «право – свавілля», «людина – влада», «людина – право», «індивід – держава» та пошуки універсальних критеріїв права тощо. Це сприяло утвердженню інтерсуб'єктивного типу праворозуміння, відродженню природного права, формуванню філософсько-правових концепцій ліберально- демократичного характеру.

2. Трансформація юридичного позитивізму в нео- та постпозитивізм.

Як відомо, характерною рисою юридичного позитивізму є ототожнення права і позитивного права чи правопорядку в його розумінні як системи усталених норм та історично сформованих інститутів. Тому об'єктом такого типу правового мислення є тільки феномени позитивного права, передусім чинне законодавство, правовідносини та реальна практика правозастосування. Юридичний позитивізм виник в 30–40 роках XIX ст. У витоків цієї концепції стояли **І. Бентам** і **Дж. Остін**. Виділяють такі етапи, пов'язані з його розвитком: **класичний позитивізм** Дж. Остіна, «чисте вчення про право» Г. Кельзена (**юридичний неопозитивізм**), аналітична юриспруденція Х. Харта (**юридичний постпозитивізм**). Напрямки юридичного позитивізму різняться між собою тим, що для кожного з них є ознакою «позитивності». Так, **класичний позитивізм** за своєю природою є «етатистським», бо вбачає позитивність права в установленні його державною інстанцією («авторитетом»). Буття права для нього існує в актах цього «авторитету» (договорах, санкціонованих державою, законах, постановах, звичаєвому праві). **Некласичному позитивізму** притаманні психологічні та соціологічні моделі його рефлексії. Зокрема, **«психологічний» позитивізм** вбачає позитивність права в певних

психологічних станах, таких, наприклад, як «визнання», «переживання належного». **«Соціологічний» позитивізм** шукає позитивність права в певних зовнішніх способах поведінки: у фактичному виконанні правових приписів суб'єктами права або його застосуванні певною групою людей.

Запропонована **Дж. Остіном теорія наказів** значною мірою оновлена сучасною критикою з боку представників історичної і соціологічної шкіл правознавства. І все ж **ключовими поняттями класичної теорії юридичного позитивізму** залишаються такі, як «суверен», «обов'язки», «санкції», «команда», а його сутність зводиться до того, що, крім позитивного знання права, нічого більше знати не можна. Пізнавати можна тільки правові явища, а не їхні внутрішній зміст, витоки і сенс.

Рудольф Геринг, якого вважають представником **реалістичної школи права**, в основу свого правового вчення заклав тріаду питань про логіку правових конструкцій, соціальне призначення та етичні засади права. Він розрізняв об'єктивне (як сукупність норм, які захищені державою і, відповідно, узаконюють порядок життя) та суб'єктивне розуміння права (абстрактні правила, описані як конкретні права та обов'язки суб'єкта правовідносин). Такий підхід заперечили на поч. 20-х рр. ХХ ст. **неопозитивісти**. **Людвіг Вітгенштайн** на основі логічного позитивізму через відхід від обґрунтування наукового знання до аналізу мови як сутності світу і людини, а отже, і правил їх співіснування (права). Неопозитивісти відстоювали в науці пріоритет верифікації (підтвердження) висловлювань (понять) фактами об'єктивної реальності. Світ є універсумом мови; абстрактні поняття – неверифіковані (філософія – псевдонаука). Натомість **Макс Вебер** розрізняв нормативність (її має вивчати філософія права) та емпіричну дієвість права (це повинно бути предметом вивчення соціології права). Саме раціональність він вважав основою становлення нового модерного соціального порядку з ефективним управлінням; при цьому розмежовував формальну й субстантивну раціональність у праві. **Євген Ерліх** розвинув ідею походження права від суспільства, а не від юридичної науки чи судових рішень. Став широковідомим завдяки своїм семінарам з обговорення «живого права» як способу дослідження юридичних фактів і правової діяльності. Цю ідею поділяв і американець **Роско Паунд**, який завдяки вивченню правової (зокрема, судової) практики розмежовував «книжне право» і «право в дії», беручи за основу теорію прагматизму. Покликання юридичної науки – продемонструвати реальне функціонування права та його вплив на поведінку людей.

У другій половині ХХ ст. зміни у розвитку природничих та суспільних наук позначилися на філософському тлумаченні співвідношення права і закону, вплинувши й на розуміння предмета, цілей та завдань філософії права. На цьому етапі юридичний позитивізм трансформується спочатку в **юридичний неопозитивізм (вчення Г. Кельзена)**, а потім й **юридичний постпозитивізм (концепція Х. Харта)**.

Радикальний неопозитивіст **Ганс Кельзен**, знаний своєю **теорією чистого вчення про право**, вважав усе, що не є правом, мораллю. Розрізняючи світ суцього і належного, він відносить право до світу належного, причому це право апіорі є справедливим і обов'язковим, діє не як наказ, а як повноваження на примусове застосування сили влади як санкції за правопорушення. Для більшості неопозитивістів «природне право», «ідея права» і взагалі все, що не є позитивним правом (законом), – це «мораль». У звільненні правознавства від такої «моралі» Кельзен й вбачав основне досягнення свого вчення. Кельзен намагався розглянути універсальні моменти права (позитивного права), виключивши з нього випадкові та історичні елементи, такі як ідеали справедливості або соціальні умови. Він значною мірою визначав природу права, застосовуючи розрізнення світу суцього і світу належного. Відповідь на запитання про нормативну (обов'язкову) силу права Кельзен давав відповідно до вимог неокантіансько-позитивістської методології. У нього дія правової норми зумовлюється не фактичним відношенням, а силою іншої, більш високої норми. Втім, Кельзен намагався пом'якшити статус права як команди, звужував сферу державного свавілля. На його думку, держава відрізняється від зграї розбійників тільки тим, що вона уповноважена на примусове підкорення. Отже, правовий характер має не всякий примусовий припис, а лише той, що походить від владної інстанції, яка має на це відповідні повноваження.

Виходячи з нормативної та фактичної визначеності права, американські філософи права розвинули таку теорію, як **правовий реалізм**. **Олівер Холмс** розглядав право як спосіб прогнозування прийняття рішень судами; причому стверджував, що судовий вирок ґрунтується на позаправових обставинах – моральних переконаннях і особистих прихильностях судді. Він заперечував додержавні форми природного права і будь-які форми правового романтизму. Ще одним позитивістським напрямом філософії права є **правовий формалізм**, представники якого (**Лоуренс Солум**) припускають, що субстантивна справедливість права є іррелевантною; якщо позитивізм пояснює, чим право є, то формалізм є позитивістським поясненням того, як право та правові системи функціонують. Психологічні підвалини права в межах позитивізму розглядав **Алекс Хагерстром**, який вважав, що правові поняття та цінності повинні ґрунтуватися на досвіді, спостереженнях та експериментах і, отже, бути «реальними». Такі слова, як «право» та «обов'язок», назагал безглузді, оскільки їх неможливо науково перевірити чи довести. Вони здатні впливати на людину або керувати нею, коли та отримує їх, але якщо вони не можуть витримати фактичної перевірки, вони є просто фантазією. Психологічну реальність як єдино можливу реальність функціонування права визначав **Карл Оліверкрона**. Він поділяв норму права на ідеатум (взірець поведінки) та імператум (її фактичний прояв); водночас мова права є інструментом соціального контролю та регулювання, хоча й послуговується абстрактними

поняттями, яким у реальності нічого не відповідає. Наприкінці 50-х рр. XX ст. неопозитивісти втрачають позиції щодо наукових критеріїв оцінки мовних висловлювань, і починається новий етап – постпозитивізм. Цей період пов'язаний з іменем **Карла Поппера**, автора **концепції критичного раціоналізму**, де верифікацію було замінено фальсифікацією (пошуками фактів, що спростовують висловлювання), поняття наукової істини – поняттям виправданості.

Постпозитивіст Херберт Харт, прихильник аналітичної філософії, доклав зусиль щодо гуманізації позитивного права. Він визначав дівість права через термін «визнання», ототожнюючи його з ідеєю згоди більшості. Право він пов'язував не з обов'язком чи абсолютною необхідністю, а з вільним волевиявленням. Харт виключав мораль зі своїх правил визнання. Це змусило деяких його критиків заявити, що цього не можна робити, бо соціальні та моральні міркування є важливими чинниками утворення права і не дають йому можливості узаконити зловживання владою. Теорія «визнання» Харта зближує її з феноменологічною моделлю природного права. Проте емпіріопсихологічний, а не трансцендентальний характер терміна «визнання» залишає його у колі позитивізму. Постпозитивізм Харта позначено й антропологічними рисами. Правова людина у нього вже не просто абстракція ідентифікації нормативної системи як правової. Образ людини визначається через аналіз універсальних принципів її існування в суспільстві, які мають певні мінімальні ознаки «природного права». Тут і принцип «уразливості людини», з якого випливає необхідність обмежувати можливе застосування сили приватними особами; і принцип «примусової рівності» суб'єктів права; і принцип «обмеженого альтруїзму», що припускає «взаємну терпимість» людей; зрештою, і принцип «інституту влади», виправданий обмеженістю ресурсів задоволення потреб людей. Наявність антропологічних рис визначає тенденцію, яка існує в сучасному позитивізмі, а саме: прагнення до все більшого врахування суб'єктивності та емпіричних умов у процесі пізнання права. Все ж таки істотною ознакою сучасного позитивізму залишається державний абсолютизм, тобто визнання єдиним джерелом права державної волі, хоча цей принцип пом'якшується у нео- і постпозитивізмі рухом від «сили» через «повноваження» до «визнання».

3. Концепції відродженого природного права.

Юридичний позитивізм, вважаючи право утворенням держави, залежним від її влади і підкореним їй, і взагалі усе, що не є законом, юридичною нормою, таким, що позбавлено будь-якої сили, йшов всупереч із стародавньою доктриною природного права. Тому як протест проти позитивістського типу праворозуміння з кінця XIX ст. відроджується природне право, яке досліджує логіку і механізм співвідношення з позитивним правом та ін. **Відродження природного права** – це пошуки універсальних понять, основною метою яких є керівний ідеал, а не

конкретний припис, і цей ідеал реалізується у правотворчості та правозастосуванні. Сучасні концепції природного права вимагають оновлення змісту юридичних норм відповідно до потреб суспільного розвитку. Майже усі прихильники природно-правового типу мислення розкривають сутність права як невстановлену, неконвенціональну, безумовну, втілену в «природі» справедливість, як ідеальну, трансцендентальну, екзистенціальну істинність людських відносин. Справедливість як критерій оцінки закону і сутності права пов'язується з дозаконотворчими закономірностями, відношеннями та вимогами: надпозитивними принципами і нормами, виявленням формальної вимоги справедливості в одиничних відношеннях та ситуаціях трансцендентальної рефлексії розуму, що критично сприймає закон у мінливих соціально-історичних умовах. Слід зазначити, що в межах усього сучасного природно-правового підходу право рефлексується достатньо всебічно, що дозволяє врешті-решт пізнати його адекватно в онтологічному, гносеологічному, антропологічному, аксіологічному та інституційному аспектах як з раціоналістичних, так і з ірраціоналістичних позицій. У цьому сенсі дійсна природа права виявляється внаслідок творчого дискурсу представників різних формацій позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму, світоглядно-методологічні обмеження яких долаються актом феноменологічно-екзистенціальної та герменевтично-комунікативної рефлексії багатовимірної парадигми пост(мета)некласичного інтерсуб'єктивізму. Серед концепцій, що відроджували природно-правове мислення на ґрунті неокласицизму, знаходимо **неотомістські, неокантіанські та неогегельянські моделі.**

Концепцію вічного та незмінного природного права, яке визначає людські норми поведінки, форми суспільної свідомості, сутність позитивного права, його мораль, розроблено, зокрема, **неотомістами Ж. Дабеном, Ж. Марієном, І. Месснером.** Неотомісти, зокрема вважали, що першоджерелом усього буття, зокрема держави й права, є Бог, а всесвіт поєднує два аспекти: духовний і похідний від нього – матеріальний. Як і їхній видатний попередник Тома Аквінський, вони відстоювали позицію, що держава і право є результатом Божого втручання, первинності духовних засад. Носієм природно-правового буття є людина. Ці ідеї сприяли кращому розумінню значущості ролі природного права у гармонізації соціуму так само, як і концепти неокантіанства. **Неокантіанство** критикувало марксистське вчення про домінування економічних відносин і відстоювало обумовленість суспільного життя правом. Неокантіанське «природне право з мінливим змістом» передбачає формальне начало справедливості у позитивному праві та історичне втілення у законі «правильного» змісту (**Р. Штамлер, Г. Радбрух, П. Новгородцев**). Для цієї концепції основоположним є принцип даності «істинного» права лише через суб'єктивне мислення. Вихідний пункт неокантіанства – не право як соціальна реальність, а апіорні поняття права та ідея права, які потім

додаються до дійсності, але як незалежні від неї. У контексті кантівських положень про співвідношення належного і суцього, формального і фактичного неокантіанці доводять, що закономірність соціального життя людей є закономірністю юридичної форми. При цьому під закономірностями та метою суспільного життя маються на увазі апіорні ідеї розуму, а також апіорні ідеї права і правової належності. Ці концепції сприяли становленню сучасної природно-правової думки. Їх значущість полягає у тому, що вони відстоювали ідею самостійної реальності права у полеміці як з позитивізмом, так і з об'єктивістським соціологізмом. Певний внесок у розвиток сучасної природно-правової думки здійснило й **неогегельянство (Ю. Біндер, Г. Геллер, Б. Кроче, І. Пленге, Е. Шпрангер та ін.)**. Неогегельянство вбачало ідею права у свободі. Послідовники Гегеля, як і він сам, намагалися довести, як уявлення, що розвиваються у свідомості людей, формують історію, суспільство, право. Обумовлене ж історичним саморозвитком свободи право прагне формувати вільне людське співіснування, законодавство та суспільний лад у цілому. Неогегельянство, тлумачучи ідею права у дусі панлогізму, стверджує: якщо немає розумного права, то є правовий розум, який має бути втілений у позитивному праві.

Особливе місце серед концепцій відродженого природного права посідають **сучасні ірраціоналістичні концепції інтерсуб'єктивістського типу: феноменологічні, екзистенціалістські, герменевтичні**. Вони спрямовані на подолання характерного для класичної філософії права протиставлення суб'єкта і об'єкта, свідомості і буття, протиставлення ідеального виміру буття права процесу правотворчості і правозастосування.

Феноменологічні концепції права базуються на трьох головних підходах: концепції «природи речей», ціннісному вимірі права та правових ейдосах (форм буття). Засновником феноменологічного напрямку у філософії права є німецький мислитель **Едмунд Гусерль**. Феноменологія права вивчає прояви свідомості в їхній «інтенційності» (спрямованості) на об'єкти правової дійсності. В такому разі під свідомістю слід розуміти свідомість, абстраговану від людини та середовища. «Ейдоси» як ідеї переходять у право, проникають у свідомість індивідів і визначають їх подальшу поведінку. Теорія «ейдостичного права» і теоретичні конструкції природи речей розглядалися як онтологічний аналог природного права. Якщо класичне природно-правове мислення орієнтовано на пошук абстрактних норм в «природному порядку», то з природою речей пов'язується пошук конкретних критеріїв справедливості юридичних рішень. У теорії «ейдостичного права» беруться до уваги трансцендентальні юридичні поняття. «Ейдостичне право» є тим загальним, що феноменологія виділяє в різних правових системах як таке, що має своє обґрунтування в самому собі, приписуючи йому ідеальну сутність права, яка не залежить від специфіки конкретних явищ, від їх соціально-історичного контексту.

Екзистенціальна рефлексія природного права (В. Майхоффер, М. Мюллер, Е. Фехнер), що полягає у невизнанні реальності абстрактних норм надпозитивного, абсолютного у своїй значущості права, виступає проти класичної природно-правової доктрини («метафізики права»). Та коли постає питання про критерії справедливості соціально значущих актів, то протиставлене закону екзистенціалістськи утлумачене право традиційно все ж позначається терміном «природне». Специфіка екзистенціалістських природно-правових поглядів полягає, по-перше, в запереченні класичних уявлень про природне право. Екзистенціалістський пошук «справжнього права» передбачає поняття права як правовідношення. Проголошуються конкретність, антинормативність, безперервний розвиток «справжнього» права як індивідуальних правових рішень, що перманентно виникають у соціальному житті. При цьому відхиляється принципова різниця між «істинним рішенням законодавця і звичайного громадянина», бо цінність першого не в тому, що воно установлює «мертві» абстрактні норми, а в тому, що воно прийнято за сприяння структур буття свідомості, через що норми згодом «оживають» у суддівсько-адміністративних рішеннях, правовідносинах. По-друге, екзистенціалістська рефлексія природного права також відрізняється і від неокантіанського «природного права з мінливим змістом». Неокантіанці вважають природним правом ідею, формальний принцип, а не конкретні змістовні визначення справедливості. Навпаки, екзистенціалісти оголошують всі загальні принципи фікцією і пов'язують поняття справжнього права саме з конкретними змістовними визначеннями. Тому характерним для екзистенціалізму є пошук правового рішення в конкретній ситуації, конкретній справі – це не тлумачення норми, не витягання з неї ідеалу, а насамперед пошук рішення в змісті самої справи, життєвій ситуації. У цій площині слід розглядати й **антропологічну рефлексію права**, що звернена до нових напрямів пошуку основ правопорядку і конкретних рішень у «природі людини». Якщо класична природно-правова доктрина апелює до метафізичної сутності людської природи, то для сучасної антропологічної філософсько-правової думки, що базується на даних природничих наук, характерною є поява нових тлумачень «природо людини». Звідси впливає інтерпретація природного права як біологічно зумовлених фундаментальних норм, як підсвідомого звернення людини за критеріями справедливості до своєї інстинктивної природи. Слід зазначити, що представники екзистенціальної феноменології впевнені у тому, що саме повсякденна реальність справляє вирішальний вплив на мотивацію поведінки людини, формування її ідеалів, почуттів, переконань, звичок, навичок тощо, тобто того, що можна найбільш повно врахувати у процесі соціальної гармонізації, зокрема такому його аспекті, як правовідносини. Оцінюючи значення екзистенційно-феноменологічних концепцій для відродження природно-правового типу мислення, можна зазначити, що вони

є необхідною умовою формування нової інтерсуб'єктивістської моделі правосвідомості.

Ще одним виявом інтерсуб'єктивної парадигми сучасної філософсько-правової думки є **правова герменевтика**. Для герменевтичного напряму характерний розгляд права як тексту, що нерозривно пов'язаний з суб'єктом, його свідомістю. Виходячи з такої позиції розуміння конструкції змісту, який міститься в тексті або знаковій системі, сам зміст закону або норми як приклад конкретних текстів можна характеризувати як дво- чи багатозначний феномен, бо тексту від моменту його створення притаманна неоднорідність, що розуміється як символ. Сучасна правова герменевтика – це застосування у сфері права ідей В. Дільтея та передусім екзистенціально-феноменологічних концептів М. Гайдеггера і Г.-Г. Гадамера. **Герменевтична теорія природного права**, розробниками якої вважаються Артур Кауфман, Ганс Георг Гадамер та інші, – тлумачить право як процес, під час якого на основі «живої історичної мови відбувається становлення конкретного історичного права». Поза процесом розуміння не може бути об'єктивної правильності права. Конкретне історичне право не є приписами для виконання судовими та адміністративними органами; навпаки, своїми діями (мовою нормативних актів) вони створюють правові форми. Її принципова відмінність від позитивістського підходу до тлумачення тексту полягає в тому, що останній намагається встановити, що хотів сказати в тексті законодавець, а герменевтика встановлює смисл тексту, незалежний від його автора, законодавця.

Герменевтична екзистенціально-антропологічна рефлексія права виводить на сучасну комунікативно-дискурсивну доктрину відродженого природного права, найвизначніші моделі якої репрезентовано передусім філософами права США та Німеччини. Свій вияв вона знаходить, зокрема, у працях Л. Фуллера, Дж. Фінніса, Р. Дворкіна, Дж. Ролса, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та О. Гьофе. **Комунікативна доктрина права** була сформована на початку 60-х років ХХ ст. як герменевтична рефлексія відродження природного права. Ще однією важливою версією інтерсуб'єктивістського підходу до права є **комунікативна теорія обґрунтування справедливості (К.-О. Апель, Ю. Габермас)**. Ця теорія ґрунтується на відмові від побудови онтології права. В ній дається комунікативно-рефлексивне обґрунтування права через «аргументацію у дискурсі». Норми права обґрунтовуються в реальній комунікації, що має процедурний характер. Однак цей дискурс повинен співвідноситися з ідеальною комунікацією (аналог «природного права»), котра як регулятивна ідея визначає спрямованість раціонального обґрунтування норм та слугує критерієм для встановлення «істинного консенсусу».

У свою чергу **Отфрид Гьофе** обґрунтовує **постмодерну концепцію інтеркультурного правового дискурсу**, доводить, що правова форма соціального має антропологічний статус. Його постмодерна концепція на

новому теоретико-методологічному рівні постає як пост(мета)некласичний формат комунікативно-дискурсивної доктрини сучасної філософії права, що намагається чіткіше сформулювати й обґрунтувати поняття соціальної справедливості, яке стало розмитим і опинилося поза критикою раннього правового комунікативізму. Отфрид Гьофе критично переосмислюючи наслідки сучасного філософсько-правового дискурсу, обґрунтовує постмодерну концепцію інтеркультурного правового дискурсу, спрямовану на піднесення антропологічної рефлексії права. На думку О. Гьофе, його антропологічно-правова рефлексія вибудовується не просто у вигляді описової дисципліни, а завдяки засадничому поняттю соціального розуму підпорядковується етиці права, яка, в свою чергу, належить до концептуальної або аналітичної правової теорії, тому що намагається з'ясувати поняття права. Питання щодо розуму в праві у цьому сенсі покладається у контекст синтезуючого дискурсу чотирьох дисциплін: правової антропології, етики і теорії права та соціальної філософії, який породжує нову галузь знання – нормативну соціальну філософію. Така модель **соціальної філософії** розглядає розум на двох рівнях. На першому, менш вибагливому рівні, вона займається розумом самої правової форми, а на другому, вибагливішому – розумом, притаманним певним різновидам правової форми. У першому випадку йдеться про розум, що визначає право, одночасно конститууючи і легітимуючи його, а у другому – про право як нормативний розум, що веде правову форму до іманентного вдосконалення. Таким чином, постмодерна концепція О. Гьофе на новому теоретико-методологічному рівні, долаючи концептуальні обмеженості попередніх моделей правового комунікативізму Дж. Ролса і Ю. Габермаса, постає як пост(мета)некласичний формат комунікативно-дискурсивної доктрини сучасної філософії права, котра намагається передусім як можна чіткіше сформулювати і обґрунтувати поняття соціальної справедливості, яке стало розмитим і опинилося поза критикою раннього правового комунікативізму.

Сучасна теорія комунікації у праві синтезує її ключові поняття – це: право на комунікацію; правова комунікація; система комунікативного права; комунікативні механізми правової діяльності; комунікативна природа права; правосвідомісна модель професійної комунікації; протиправні комунікативні бар'єри; правові комісиви; правовий дискурс, комунікативна інтенція та ін.

4. Філософсько-правові концепції новітнього часу.

Правовий критицизм як філософсько-правовий напрям трактує право як важливий чинник створення і підтримки різних форм панування одних соціальних груп над іншими. Очевидно, цей напрям виник і утвердився в науці через проблему толерантності, що набула особливої актуальності у зв'язку з процесом глобалізації, яка зіштовхує релігійні, національні й етнічні ідентичності різних культур і народів. За соціальними сферами буття можна виокремити такі типи толерантності:

- гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків протилежної статі та пропагування ідей про перевагу однієї статі над іншою;
- вікова толерантність – неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних із її віком (може поєднуватися із притаманною багатьом культурам повагою до осіб похилого віку);
- освітня толерантність – стосується побутової сфери і не пов'язана з питанням, коли рівень освіти суб'єктів права є вирішальним чинником;
- національна толерантність – неупереджене ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинуватості»;
- расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси;
- релігійна толерантність – помірковане ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп;
- географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки;
- класова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових прошарків;
- фізіологічна толерантність – неупереджене ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т. д.;
- політична толерантність – безстороннє ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їхніх членів і т. д.;
- сексуально орієнтована толерантність – неупередженість стосовно осіб із нетрадиційною сексуальною орієнтацією;
- маргінальна толерантність – терпиме ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених тощо.

Відповідно, всі ці проблеми відтворюються у праві, а отже, й у правових ученнях. Приміром, відгалуженням правового критицизму є **правовий фемінізм**, що розглядає право у контексті феміністських ідей (представниками є європейські та американські учені Р. Ангер, С. Бем, П. Бурдьє, С. де Бовуар, Н. Бонвілейн, Г. Гоертс, С. Голомбок, М. Кімел, Л. Кола-ковський, Дж. Лорбер, Т. Лоретіс, Т. Пейн, М. Піор, Е. Штайн, Дж. П. Якобсен та ін.). Філософське переосмислення принципу рівності, неупередженого ставлення до особи незалежно від статі та формулювання проблеми гендерної рівності обумовлює початок нового етапу в розвитку прав людини. Право як регулятор гендерних відносин формує новий категоріальний апарат у сфері гендерної рівності: «тілесність у праві», «стать у праві», «гендер у праві».

Расово орієнтований правовий критицизм найбільше поширений у США, хоча віднедавна стає значущим і для країн Європи та Азії й має далеко не однозначне розуміння (ідеї переваги не тільки білої раси над іншими, а й навпаки).

Універсалізм і партикуляризм у праві також тривалий час є предметом наукових дискусій серед філософів права (в Україні ці питання вивчали В. Дудченко, О. Поєдинок та ін.). Зокрема, усталеному в українській юридичній науці сприйняттю міжнародного права як єдиної системи та цілісного правопорядку (універсалістський або конституційний підхід) протистоїть партикуляристський або плюралістичний підхід, прихильники якого розуміють його як сукупність німічно пов'язаних між собою підсистем. При цьому універсалісти заперечують існування самодостатніх режимів, наголошуючи на небезпеці фрагментації права; а партикуляристи вважають фрагментацію природним явищем і навіть корисним.

Правовий постмодернізм поєднує дослідження, що виходять за межі постулатів західної філософії, яка вважає себе спадкоємницею епохи Просвітництва (це, зокрема, згадувані Дж. Остин, Г. Кельзен, Х. Харт, Дж. Рез, Р. Дворкін та ін.). Основні положення постмодерністів: мова конструює реальність; немає всезагальних засад, на яких базується істинне знання; смисл будь-яких текстів і явищ зумовлений соціально і культурно, однозначно й абсолютного сенсу не існує; поведінка соціального суб'єкта ірраціональна і несвідома; людство не може змінити хід історії; моральні зобов'язання зумовлені владними відносинами і суспільними традиціями; суспільство органічно єдине, а демократія держави обмежує свободу людини.

Неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі досліджувала Є. В. Атрашкевич. Вона розглядала актуальні питання епістемологічної проблематики в неопрагматистській та неокласичній прагматистській парадигмах, підкреслює значення ролі культурно-історичних чинників розвитку філософсько-правової думки в межах прагматистської парадигми, аспектів взаємодії правової теорії та філософсько-правового дискурсу із законодавчою та судовою практикою. Дослідниця продемонструвала перспективність концепції неокласичного прагматизму як теоретико-аналітичного підходу до розв'язання актуальних проблем сучасної правової реальності в Україні. Основні зони тематичних інтересів С. Хаак – динаміка семантичного наповнення правових концептів; багатовимірність правових систем, що включені в масив соціальних взаємодій у правовій сфері; адаптація цих систем до соціокультурної реальності; роль епістемології, логіки та науково-методологічного інструментарію для розвитку правової культури.

Висновки

1. Протягом другої половини ХІХ–ХХ ст. відбулося формування неklasичної моделі праворозуміння як протесту проти панування моделі формальних норм, підтримуваної владою, що заважало людині реалізувати свою екзистенцію. В контексті розвитку природничих та суспільних наук відбулися суттєве оновлення юридичної науки, вдосконалення її понятійного апарату, прийомів і методів правознавчого аналізу, розширення методологічних підходів до права, філософських тлумачень співвідношення права і закону, оцінок позитивного права та ін.
2. Істотні зміни відбулися в юридичному позитивізмі, який трансформувався в нео- та постпозитивізм. У межах «чистої теорії права» Г. Кельзена та аналітичної концепції Х. Харта набули поширення нові підходи до розуміння права: лінгвістичний, юридично-логічний, структуралістський та ін.
3. Посилилася тенденція звернення до природного права в значенні його розуміння як частини соціальної реальності. В контексті становлення і дискурсу феноменологічних теорій ейдостичного права та «природи речей», неокантіанства, нео-гегельянства, екзистенціалізму, онтологічної філософії права народжується природна-правова думка інтерсуб'єктивістського типу. В сучасних концепціях природного права увага акцентується на ціннісно-ідеальній реальності права, що є умовою прагнення людей до справедливості як ідеалу гармонійного поєднання всіх цінностей.
4. Сучасна пост(мета)неklasична філософія права основою існування права визначає інтерсуб'єктивність. У її руслі здійснено спроби подолання світоглядно-методологічної односторонності як позитивістських і об'єктивістських, так і суб'єктивістських способів осмислення правової реальності. В її межах сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта чи у зовнішньому соціальному світі, а розглядається як результат зустрічі (комунікації) двох суб'єктів, занурених у життєвий світ толерантної взаємодії. В рамках парадигми інтерсуб'єктивності розвиваються концепції екзистенціальної феноменології (М. Мюллер, В. Майгофер та ін.), правової герменевтики (А. Кауфман, П. Рікьор та ін.), кому-нікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас) тощо.
5. Ключовою для сучасної філософії права залишається концепція справедливості, яка є досить складною за ідейно-філософською структурою. В ній поєднуються ідеї неокантіанства, природничо-правові ідеї минулого та сучасності, етика цінностей, позитивістські ідеї, ідеї екзистенціалізму та ін. Ідея справедливості значною мірою сприяє формуванню і розвитку філософсько-правових концепцій ліберально-демократичного характеру, передусім постмодерністської пост(мета)неklasичної нормативної соціальної філософії О. Гьофе.

Контрольні запитання

1. На основі яких системоутворюючих ознак можна охарактеризувати сучасні концепції філософії права?
2. У чому розбіжності між позитивізмом та концепціями відродженого природного права?
3. Які чинники лежать в основі некласичних моделей обґрунтування права?
4. Чим пояснюється феномен відродження ідей природного права в сучасній філософсько-правовій думці?
5. У чому сутність концепції «природи речей»?
6. Яка головна риса сучасної правової парадигми інтерсуб'єктивності?
7. Які філософсько-правові напрями розвиваються в руслі інтерсуб'єктивістської парадигми?
8. У чому вбачають сутність права представники феноменологічної концепції філософії права?
9. Які сутнісні завдання герменевтичної концепції права?
10. Які вихідні положення комунікативної концепції права? Назвіть її основних представників.

ТЕМА 5

ВІТЧИЗНЯНА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДУМКА: ТРАДИЦІЇ, СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІДЕЇ

План

1. Зародження філософсько-правової думки в Україні.
2. Філософське Просвітництво в Україні (кінець XVII – друга половина XVIII ст.).
3. Ліберально-романтичний (друга половина XIX – початок XX ст.) етап в розвитку філософії права України.
4. Сучасний етап філософсько-правових досліджень в Україні.

1. Зародження філософсько-правової думки в Україні.

Філософсько-правова думка в Україні пройшла у своєму розвитку такі етапи:

- 1) докласичний (IX–XVII ст. ст.);
- 2) класичний (XVIII – перша половина XIX ст.);
- 3) ліберально-романтичний (друга половина XIX – початок XX ст.)
- 4) сучасний етап (з середини 80-х років XX ст.)

Виникнення філософської, у тому числі філософсько-правової, думки в Україні історично належить до періоду формування першої держави східних слов'ян – Київської Русі і ґрунтується на наступних чинниках: а) виникнення і поширення писемності; б) християнізація Київської Русі; в) формування державності. Саме в цей період виникають перші філософсько-правові ідеї, що спочатку мали релігійно-міфологічний, а потім (у зв'язку з прийняттям і

поширенням християнства) теологічний характер. Слід зазначити, що власне філософсько-правові концепції почали формуватися в епоху Просвітництва (у класичний період). Для першого ж періоду становлення філософсько-правового знання (IX–XVII ст. ст.) характерним є виникнення окремих ідей, що стали прообразом філософії права. До них можна віднести:

- ідею рівноцінності і рівноправності народів, сформульовану митрополитом Іларіоном у «Слові про закон і благодать»;
- ідею демократизації церкви і свободи совісті як майбутню підставу принципу автономії особистості;
- ідею права України на самовизначення і суверенітет, яку обґрунтовано в першій «Конституції України» Пилипа Орлика.

Давня антологія українського права має великий філософський зміст. Філософські дослідження стосувалися передусім людини як правової істоти, її коеволюційного зв'язку. Завдяки синтезу права і філософії, належної книжної культури формувалась висока філософсько-правова культура, у якій відображалися переваги духовного над матеріальним, переваги людського розуму та мудрості над діями людини. Хоча прямо не згадувалося про природне право, але філософське мислення було скеровано на виявлення сенсу життя на Землі, визначення пріоритету реального буття, природної поведінки людини, що є великою правовою цінністю. Виникнення філософської, у тому числі філософсько-правової, думки в Україні історично належить до періоду формування першої держави східних слов'ян – Київської Русі. Про це свідчать такі давньоруські твори: «Договори Русі з Візантією», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Успенський збірник», «Моління» Даниїла Заточника, «Слова Кирила Туровського», «Послання» Клима Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха, «Послання» митрополита Никифора, «Житіє» Бориса і Гліба, «Вчення» Кирила Новгородця, «Повість временних літ», «Повчання» Серапіона Володимирського, «Печерський патерик», «Ізборник Святослава 1073 року», «Ізборник 1076 року», а також «Договірні грамоти Великого князя Ярославича з Великим Новгородом». Особливо велике значення для формування української національної філософії права мала «Руська правда».

«Філософсько-правові ідеї України XIII–XVI ст.». Період XIII–XV ст. в історії називають добою безповоротно втрачених можливостей. Однак розвиток філософії права, хоча й невеликими темпами, тривав. Зокрема, проводились дослідження антології людини, її ролі в суспільстві. Але на філософсько-правову думку періоду Передвідродження мали вплив поширені на той час еретичні вчення інших сусідніх держав. До джерел філософії права належать такі видання: «Лествица» (1443), «Златоуст» (1474), «Києво-Печерський патерик» (1460–1462), Збірники «Ізмарagd», «Четья», «Бчоли», чимало перекладних текстів, «Галицько-Волинський літопис». З особистостей найбільш значною є Юрій Дрогобич. Загалом епоху Передвідродження характеризують такі основні філософські ідеї: дуалізм

поглядів на природу; пізнання як активний процес, наука як продукт діяльності людини; важливість етичних суспільних проблем.. Для філософії права важливо те, що регулятором людських відносин визнавався не позитивний закон, а розум, моральні чесноти, сповідування ідеалів добра. Саме в цю епоху інтуїтивно перевагу було віддано природному праву. Тобто, вивчивши закони природи, зрозумівши дію природних сил, можна обґрунтувати дії людини, мотиви її поведінки. Такі умовиводи поклали початок свідомому, активному формуванню науки – національної філософії права.

Перехід від Середньовіччя до Ренесансу супроводжувався активним розвитком філософсько-правової думки в Україні, відродженням раніше здобутих досягнень. Епоха Відродження дала новий імпульс для розвитку філософії права. Так, основою філософії українського Відродження є гуманізм, який, будучи пан'європейським явищем, пройшов два етапи розвитку: ранній (етико-філологічний) і пізній (теолого-природничий). Особливостями соціально-економічного та культурного середовища в період українського Відродження є: економічний прогрес, який вимагає розвитку науки і освіти, посилення інтересу до природничих та гуманітарних наук, до людини, культури, мови. Своєю лепту в дослідження і розвиток філософії права внесли такі основні діячі українського Відродження: Павло Русин, Лукаш з Нового Міста, Станіслав Оріховський-Роксолан, Симон Пекалід, Іван Вишенський, Лаврентій Зизаній, Стефан Зизаній, Інокентій Гізель, Захарія Копистельський, Ісая Копинський, Касіян Сакович, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Кирило Ставровецький, Христофор Філалет та ін. Основними здобутками філософсько-правової думки в епоху українського Відродження були: визначення місця і призначення людини у світі, її духовне становлення, висновок про необхідність жити згідно із законами природи. Позитивних змін зазнали морально-етичні норми, які утверджували високу етичну цінність людини. Поступово в минуле почали відходити архаїчні звичаї, які суперечили природному праву. Зникали звичаї (зокрема, у сімейно-шлюбних відносинах), де панувало насильство над вільною волею людини. Важливим є те, що в епоху Відродження відновлено започатковане саме українською філософською думкою нове бачення теорії природного права, обґрунтовано гармонійну суть природи людини.

На межі двох епох: Відродження і Просвітництва, князь Костянтин Острозький засновує Острозьку Академію, у якій працювали відомі діячі: Герасим Смотрицький, Кирило Лукаріс (згодом – патріарх Константинопольський), Клірик Острозький, Христофор Філалет, Дем'ян Наливайко, Йов Княгинецький, Іван Вишенський, Кипріянін, Касіян Сакович, Симон Пекалід та ін. Основною метою Академії було спрямовувати вірян на пошук сенсу життя, на аналіз особистих переживань, внутрішнє осмислення Святого Писання, на віднайдення особистого шляху покаяння і спасіння від

усього гріховного. **Гуманістичні ідеї Острозької Академії** найбільше виразилися в ідеї доброчесності. У чому суть доброчесності? Жити згідно із законами природи, а отже, зі своєю внутрішньою духовною природою. Ідеї правової реформації розвивались також у братських школах Києва, Львова, Луцька, Дубна, Крем'янець, Острога, Галича, Вінниці, Рогатина, Немирова, Кам'янець-Подільського та інших міст (усього 30). **Братські школи**, особливо Львівська, Київська та гурток учених Києво-Печерської лаврської друкарні, сприяли формуванню філософсько-правового мислення, утвердженню етично-моральних правил поведінки людини. Тобто розвиток освіти, грамотності, загальнофілософський рівень братства – усе це зробило свій внесок у забезпечення зростаючих правових потреб в епоху Просвітництва у власній філософії права.

2. Філософське Просвітництво в Україні (кінець XVII – друга половина XVIII ст.).

Філософське Просвітництво було безпосередньо пов'язане з діяльністю професорів Києво-Могилянської академії: Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Яна Козельського, Семена Десницького та ін. У цей час найважливішою була проблема універсального обґрунтування ідеї права, що спиралося на європейські ідеї «природного права» і «суспільного договору». До інших характерних рис філософсько-правової думки епохи Просвітництва в Україні можна віднести: а) зародження класичної національної філософії права; б) поширення і подальший розвиток в українській філософсько-правовій думці «філософії серця»; в) появу професійних філософів, які розробляли в тому числі філософсько-правові питання.

Початком українського Просвітництва цілком обґрунтовано вважають XVII ст., коли створюються передумови для розвитку вищої освіти в Україні. Прикладом цього є заснування 1632 р. **Києво-Могилянської академії**, яка виникла спочатку як вища Лаврська школа, а потім (до 1701 р.) як колегіум. Академія проіснувала до 1817 р. Було шість філій, які діяли в таких містах: Вінниця, Гоща, Крем'янець, Переяслав, Харків, Чернігів. Засновником Києво-Могилянської академії був Київський митрополит Петро Могила (1596–1647). Видатними діячами Києво-Могилянської академії були також: Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Теофан (Феофан) Прокопович, Михайло Козачинський, Георгій Кониський, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Іоаникій Галятовський, Георгій Щербицький та ін. Будучи історичним центром української державності від часів княжої доби, Києво-Могилянська академія зосередила здобутки філософсько-правової думки, які, за своєю суттю, були першим етапом у розвитку національної філософії права, її значення полягає у створенні власного інформаційного поля, необхідного для майбутнього розвитку філософського мислення, зокрема вчення про природне світило розуму, що реалізує свої можливості через миттєве осяяння, дослідження етики і теоретичної (обґрунтування

місця людини у світі, проблем сенсу життя, свободи волі, міри відповідальності людини за її вчинки), і практичної (формування шляхів і способів влаштування особистої долі, досягнення щастя). Києво-Могилянська академія зробила значний внесок у розвиток політико-правової думки в Україні, її вихованці не тільки були добре обізнані з доробком своїх попередників (Станіслава Оріховського-Роксолана, діячів братств та Острозького культурно-освітнього осередку), а й глибоко вивчали західноєвропейську спадщину з проблем держави і права.

Однією з проблем, яку досліджували в Києво-Могилянській академії, була проблема етики як вчення про мораль. Вона розглядається у двох аспектах: теоретичному (обґрунтування ролі людини у світі, сенсу її життя, свободи волі та особистої відповідальності) та практичному (визначення шляхів і способів забезпечення особистої долі, досягнення щастя, формування моральної досконалості). До проблем етики належить з'ясування того, що таке людське щастя. Воно – у компромісному поєднанні прагнень і потреб тілесного й духовного начал, що можливо за умови дотримання людиною таких законів: природного (жити в потребі і схильності до праці); морального (займатись тим («своїм») видом праці, до якого є схильність, що визначається через самопізнання, у праці на себе – на сім'ю – на спільноту – на державу); громадського (усвідомлювати пріоритет праці примусової (на спільноту) над творчою (на себе) у разі їх конфлікту); божого (дотримання моральних заповідей Старого та Нового Завітів). Особливо треба наголосити на тому, що Києво-Могилянська академія зробила значний внесок у формування української національної філософії права. Багато її вихованців згодом вивчатимуть проблеми права і держави.

«Філософія серця» як світоглядно-методологічний фундамент національної філософії права. Методологічну основу класичної національної філософії права становить «філософія серця» (кардіоцентризм). Цей філософський напрям припускає, що сутність людини визначається не тільки і не стільки свідомими психічними переживаннями (розумністю), а «серцем», яке є джерелом думок і пізнання. Національному характеру українського народу притаманні такі риси, як емоційність, індивідуалізм і прагнення волі, визнання цінності миру між людьми і гармонії людини з Богом. Тому найбільш адекватною національному характеру є кардіоцентрично-екзистенційна релігійна філософія, чи «філософія серця». З позиції «філософії серця» акцент в обґрунтуванні права робиться на внутрішній духовній сутності права. Ідея права з позиції кардіоцентризму полягає не у формально зовнішньому примусі, а в регулюванні життя з урахуванням внутрішнього світу і свободи людини. Право при цьому розглядається як умова, можливість творчої самореалізації особистості, її індивідуального розвитку.

Одним із прихильників кардіоцентризму в українській філософській думці був **Григорій Сковорода** – мандрівний філософ, засновник класичної

філософії в Україні. Він народився на Полтавщині, навчався в Києво-Могилянській академії, викладав у Харківському колегіумі. Своєрідним аналогом ідеї права у Г. Сквороди є концепція «спорідненої праці», тобто такої, що органічно відповідає природним здібностям, покликанню людини. Саме «споріднена праця» забезпечує людині самореалізацію, задоволення і радість. «Спорідненість» – це універсальний Божий закон, який полягає у тому, що має бути органічна відповідність між внутрішньою та зовнішньою натурами в людині, природі, суспільстві. Якщо цей закон виконується, то у світі встановлюється мир, а в індивідуальному плані – щастя.

Отже, епоха українського Просвітництва далі утверджувала шлях формування української національної філософії права, збагачувала науку вченням про природу, природні властивості людини, внесла свою лепту у світову скарбницю розвитку філософсько-правової думки. Саме в Україні почалося відродження концепцій природного права. Дослідники твердо наголошували на необхідності гармонізації людського розуму і законів природи, тобто позитивного і природного права. Запорукою цього вони вважали розвиток метафізики (знання про надприродні явища). Етика як наука про мораль скеровувалася на пізнання істини шляхом любові, прагнення до мудрості в реалізації своєї свободної волі.

3. Ліберально-романтичний (друга половина XIX – початок XX ст.) етап в розвитку філософії права України.

Наступний етап розвитку філософсько-правової думки в Україні (XIX – початок XX ст.) пов'язаний з поширенням ідей лібералізму. У цей період посилюються позитивістські погляди на право, і акцент зміщується з питання про обґрунтування права на питання про його функції. Істотний внесок у розвиток вітчизняного екзистенційно-романтичного світогляду зробили також Микола Гоголь, М. Курляндцев, К. Зеленецький, Й. Міхневич, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, О. Потебня, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Максимович, Д. Велланський та ін. Останні з позиції «філософії серця» обґрунтували українську національну ідею. Цінність романтизму для філософії права виявлялася в такому: проголошуючи ідеї свободи, цей напрям формував віру в те, у що вірять конкретна людина, щоб бути по-своєму щасливою. Це був той період, коли природа в уявленні вчених поставала як абсолютна реальність, об'єкт поклоніння. Романтики проникали в таємниці природи без порушення першозаданої природної гармонії, вважаючи, що вічнорозгадувана таємниця буття – поруч, вияв її – у почутті любові. Синтез ідей романтизму і народності в поєднанні з літературними, соціально-політичними та національно-визвольними аспектами відобразився в діяльності і творчості діячів таємної організації «Кирило-Мефодіївське товариство», душею якого були М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Гулак.

Подальший розвиток кардіоцентризму в Україні одержав у творчості **Памфіла Юркевича**, у якого «філософія серця» набуває характеру загальнофілософської концепції. В обґрунтуванні права П. Юркевич, як і Г. Сковорода, додержувався позиції інтуїтивізму, вважаючи, що світ, передусім, індивідуально-особистісний світ, недоступний для розуму. Джерелом морального і правового законодавства, на думку П. Юркевича, є не розум, а серце, любов, тобто вільно прийнята система цінностей. «Глибина серця» – це первісна основа людської душі, що дозволяє людині відрізнити справедливе від несправедливого, добре від дурного. Розглядаючи питання про предмет філософії права, П. Юркевич відзначав, що філософія права методично досліджує постійні та істотні підстави права позитивного. Філософія права стосовно чинного (позитивного) права – це аналітика його засад. Вона не повинна розглядатися як неухильний закон. Людина може судити про те, що є право, на підставі не тільки позитивного права, а й ідеї права, створеної внутрішньо. П. Юркевич виділяв такі антропологічні засади філософії права: 1) людина може визначатися не тільки зовнішніми, емпіричними чинниками, а й усвідомленням ідей; 2) людина має певні правила, звичаї, коритися яким є справою доброю і святою; 3) підкоряючись цим правилам і звичаям, людина має здатність судити про їх гідність. Отже, «філософія серця» у класичній українській філософії права виступає як методологічний фундамент морального обґрунтування права.

Філософсько-правові погляди Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Грушевського. Ліберальна ідея в Україні. Наступний етап розвитку філософсько-правової думки в Україні (XIX – початок XX ст.) пов'язаний з поширенням ідей лібералізму. У цей період посилюються позитивістські погляди на право, і акцент зміщується з питання про обґрунтування права на питання про його функції. Найбільш яскравими українськими політичними мислителями цього часу були М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський. У центрі їх інтересів знаходилася проблема прав українського народу. Вони були прихильниками федералізму, який можна розглядати як принцип побудови громадянського суспільства і визнання цінності особистості та її прав. Основна філософсько-правова проблема сформульована ними у вигляді співвідношення прав особистості і прав нації, а також прав держави.

Філософію права в Україні у рамках ліберального світогляду розвивали ліберальні юристи. Сутність їхніх поглядів полягала у висуванні на перший план ідеї абсолютної гідності особистості, її прав і свобод, відстоюванні пріоритету права над політикою. Першим вітчизняним професійним професором права, що додержувався ліберальних позицій, був **Костянтин Неволін**. В усякому законодавстві він розрізняв дві частини: закони природні і закони позитивні. Перші утворюють ідею законодавства, другі служать її проявам. Таким чином, він розрізняв поняття «право» і «закон». Ідею, аналогічну позиції К. Неволіна, висував **Петро Редькин**.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. курси теорії права, філософії права та історії права в Харківському університеті читали такі відомі вчені, як К. Ярош, М. Фатєєв та М. Палієнко. З Київським університетом був пов'язаний початок професійної діяльності Л. Петражицького, Є. Трубецького, Е. Спекторського – філософів права, що справили значний вплив на інтелектуальне життя України і Росії.

В XIX ст. набувають поширення ідеї історичної школи у праві. Філософською основою цієї школи були вчення Гердера, Шеллінга, Регеля про прогресивний процес історичного розвитку, відповідно до якого народна свідомість та народні переконання є джерелом права. Спільними методологічними моментами історичної та природничо-правової шкіл було визнання права незалежним від законодавця та особи, різними лише визнавалися джерела права та визнання існування права попередньо як ідеальних правових норм, які законодавець повинен лише викласти належним чином. І хоча історична школа Німеччини у вказаний період втратила панівні позиції на батьківщині, в Україні вона знайшла сприятливий ґрунт для розвитку. **М.Д. Іванишев, М.Ф. Владимирський-Буданов, О.Ф. Кістяківський**, сприйнявши ідеї історичної школи (основні принципи історичної школи – це ідея історизму в праві, тлумачення звичаїв як втілення ідей народу про правове і неправове, розуміння права як результату розвитку народної свідомості) створили в поєднання з гегелівським розумінням історії власну яскраву теоретичну модель права. З погляду істориків права України, право є елементом історичного життя народу, який втілюється у звичаях і одержує вигляд закону тільки з появою юристів (М. Ф. Владимирський-Буданов); право сягає своїм корінням у народну творчість (О. Ф. Кістяківський). З таких позицій право і закон є взаємопов'язаними, але все ж різними явищами. Якраз право володіє життєдайною силою, оскільки воно є живим, тоді як закон повністю залежить від свавілля законодавця.

Юридичний позитивізм, який виріс на основі вчення про право Єрінга та О. Конта, основне своє завдання вбачав у вивченні позитивного права. В рамках юридичного позитивізму дослідження національного права велося за допомогою формально-догматичних методів, відбулася логічна обробка усього комплексу існуючих у суспільстві юридичних норм. Внаслідок цього закон став розглядатися як вища форма права. **Остап Терлецький** розглядав право як унікальний регулятор суспільно-політичного життя. І в цьому – безсумнівній гуманізм його вчення. Він доводить, що навіть найкращі закони залишаться «паперовими», якщо не буде забезпечено їх втілення в життя за допомогою політичних засобів. Важливим чинником політико-правового розвитку держави має бути також чіткість мети і спрямування політико-правової реформи.

Особливе місце в когорті вчених посідає **Микола Бердяєв**. Народився він у Києві, навчався в Київському університеті, був вихованцем Г. Челпанова. Він опублікував багато філософських праць, з яких найбільше

цікавлять нас твори на етичну й релігійно-містичну тематику. У межах етичної концепції Бердяєва можна розрізнити три види етики: етику закону, етику покаяння та етику творчості, які є важливими віхами на шляху морального піднесення особистості. М. Бердяєв у своїх працях відстоює необхідність зміцнити «об'єктивні основи суспільності», особисту свободу, захищає принципи правової держави, виступає проти влади, яка протистоїть народу і виражає концепцію «службового» характеру державних інститутів. Водночас він виступає за обмеження і народного суверенітету, оскільки абсолютизація останнього веде до обмеження волі людини.

Євген Трубецький – дослідник історії філософії права та енциклопедії права. Тринадцять років він працював у Київському університеті. У вченні про природне право виділяє три великі етапи, у яких право трактовано по-різному: право як природний розум світотворення; право як Божественна воля; право як розумна природа людини. Природне право, для Трубецького, має складну, ієрархічну, пірамідальну будову. На вершині піраміди – Бог, у його християнському розумінні. Далі – вічний, абсолютний і незмінний моральний закон, а відтак, аж до основи піраміди, – різні конкретно-історичні уявлення людей про правду і справедливість. Безпосереднім джерелом природного права Є. Трубецький вважав людські переконання чи свідомість людини, а в самому природному праві вбачає моменти абсолютного і відносного. Абсолютним є визнання такої цінності у праві, як наявність зовнішньої свободи особи, обмеженої необхідністю, з метою забезпечити добро і справедливість у суспільстві. Відносний момент у природному праві – визнання таких цінностей, які формуються під впливом конкретно-історичних умов функціонування права. Право передбачає свободу у двоякому сенсі: як здатність нашої волі свідомо вибирати ту чи іншу поведінку (свобода внутрішня); як можливість діяти всередині, ставити і здійснювати мету в зовнішньому світі (свобода зовнішня). Це свобода як можливість здійснювати ту чи іншу мету у світі зовнішньому. Тому свобода в цьому розумінні становить зміст права. Де немає зовнішньої свободи, там немає і самого права.

Світоглядні проблеми, які виникли на межі століть, потребували теоретичного і методологічного осмислення. До плеяди вітчизняних вчених, перед якими постало це складне завдання, належить і Богдан Кістяківський. **Богдан Кістяківський** як методолог права і автор соціокультурної філософсько-правової концепції. Загальна світоглядна позиція Б. Кістяківського була сформована під впливом ідей М. Драгоманова. Оригінальний підхід Б. Кістяківського до розв'язання філософсько-методологічних проблем можна визначити як соціокультурний. Він передбачає, з одного боку, визнання права як найбільш значного виразника культури, а з другого – розгляд культури як найважливішого способу реального буття права. Тому історично сформований рівень правосвідомості і правової культури є визначальними чинниками побудови правової держави.

До розуміння права Б. Кістяківський підходив і як соціолог, і як прихильник неокантіанської філософії цінностей. У першому випадку він розглядав право як соціальне явище, засіб контролю суспільства над індивідом; в другому – як соціальне втілення надісторичних цінностей, завдяки яким право посідає центральне місце у сфері культури. Тому загальна теорія права, вважав Б. Кістяківський, має ґрунтуватися на загальній філософії культури. У питанні про визначення права Б. Кістяківський займав позицію методологічного плюралізму. При цьому він визнавав цінність різних філософських і окремих наукових підходів до визначення права, але вважав їх обмеженими і відносними. У теорії правової держави Б. Кістяківського можна виділити три аспекти: 1) методологічні основи вчення про правову державу; 2) теорію прав людини як ядро концепції правової держави; 3) концепцію «правового соціалізму», в центрі якої «право на гідне існування». Досліджуючи право в системі соціальної культури, Б. О. Кістяківський використовував критичний метод, який був вироблений філософією культури. Оскільки життя і створені народом організації визначаються внутрішньою свідомістю про право і неправу, то практика наукових понять, і понять науки про право зокрема, не повинна обмежуватися застосуванням тільки формальної логіки, але й має доповнюватися аналізом цих понять як форм виявленої ззовні правової свідомості народу, його буття. Під правовою реальністю розуміється і соціальна дійсність, і фіксовані норми, і закони. Тому право у своєму бутті проявляється у всій багатоманітності форм існування людини і суспільства. Філософсько-правова спадщина Б. Кістяківського має цінність не тільки тим, що є першою вітчизняною систематизованою концепцією права, а й актуальністю ідей, що містяться в ній.

4. Сучасний етап філософсько-правових досліджень в Україні.

Після 1917 р. в Росії, а отже і в Україні, утвердилося та набуло поширення вчення про право, теоретичною та методологічною основою якого стали марксизм та матеріалістична діалектика. Відтепер право розглядається як надбудовне явище над економікою, воно є засобом класової боротьби. Історично право виникає разом з державою, а тому і відмирання права пов'язане з відмиранням держави. Право найбільш повно "відчуває на собі" директивний характер марксистсько-ленінської теорії.

Цікавим є питання формування правосвідомості у післяреволюційні роки в Україні. **20-ті роки ХХ століття** – це час «Березилля» **О. Курбаса**, диспутів у Будинку літераторів імені В. Блакитного, це час "розстріляного відродження". Для інтелігенції цього періоду було характерне вирішення проблеми особистої свободи. **І П. Куліш, і О. Довженко, і Ю. Японський** пов'язували право на внутрішню свободу із справжньою творчістю. По суті українські письменники намагалися вибороти право на індивідуальну свободу, особливо для тих, хто не підтримує загальних суспільних захоплень. У ХХ ст. українська інтелігенція намагалася вибороти для людини ті права,

які стали цінністю в Європі після революційних потрясінь XVII-XVIII ст., про які ще часи Реформації заявили на повний голос, хоча мова і не йшла про суто правовий аспект, а стосувалася права особистості на релігійну віру. У перші післяреволюційні роки в Україні зберігався високий рівень філософсько-правової думки, особливо в рамках Української Академії наук. Тут доречно згадати такі імена, як **Микола Тарановський**, автор популярного підручника з енциклопедії права, **Станіслав Дністрянський**, академік **Микола Палієнко**, академік **Олексій Гіляров**, що переважно розділяли погляди Б. Кістяківського та П. Юркевича і вважали, що цілісне світорозуміння можна створити лише на основі діяльного за своєю природою духовного начала. Проблема особистої свободи у 20-і роки знаходить своє вираження в анархістському запереченні державної влади, яке розглядалося і критикувалося К. Поліщуком у «Гуляйпільському батьку», Ю. Японським у «Чотирьох шаблях», В. Підмогильним у «Третій революції»; у свободі сексуального потягу (Г. Шкурпій, М. Семененко); у демістифікації суспільних законів і логіки (О. Близько); у бунті проти біології (Л. Скрипник).

Розглядуваний період формування української національної філософії права має велике практичне значення. Адже з появою «професійних» учених-юристів – дослідників філософії права, українська правнича наука збагачується цінними вченнями. Це передусім учення про існування раціонального та ірраціонального, об'єктивного і суб'єктивного, доцільного і недоцільного, внутрішньої і зовнішньої свободи у праві. Теоретичний і практичний інтерес до вивчення природних законів сприяв виявленню таких понять, як абсолютне і відносне у природному праві. Здійснюється активне дослідження джерел природного права. Зокрема, зроблено висновок, що право – продукт духовної діяльності людини, що природне право – суть природи самої людини, а моральний порядок – впливає із природного права. Цьому сприяє християнське освячення ідей природного права, думка про спільність юриспруденції і богослов'я, а також нове обґрунтування звичаєвого права. Значний внесок у філософію права зробила нова наука, яка активно розвивалась в Україні, – енциклопедія права. Однак поступово дослідження з філософії права вже в 20-х роках ХХ ст. звелось нанівець. У правовій науці міцно затвердився правовий позитивізм у марксистському варіанті, де пануючим принципом стає «абсолютний суверенітет держави», а право розуміється як «зведена в закон воля панівного класу». Функціональне призначення права обмежується лише контролем за поведінкою особистості, а не забезпеченням її свободи.

Лише в 70-ті роки ХХ ст. починається поступовий відхід від вузького юридичного розуміння права. Починаючи з 70-х років відбувається розширення вузьконормативістського підходу за рахунок включення до правових питань проблеми прав та свобод людини, правосвідомості, намічаються спроби відмовитися від отождолення права з державними

приписами. Завдяки появі нових робіт з правової тематики пробиває собі дорогу плюралізм у підходах до розуміння права – поруч із нормативістським розумінням формується морально-правова теорія (право як система загальнообов'язкових усвідомлених суспільством понять про право та обов'язки) та соціологічна – правом є суспільні відносини. Хоча сам термін «природне право» не вживався, тенденція до природно-правового підходу виявляється в реабілітації проблематики правосвідомості. Тут можна відзначити роботи **Петра Недбайла, Миколи Козюбри, Вадима Чефранова, Петра Рабіновича** та ін. Із середини 90-х років ХХ ст. можна говорити про відродження в Україні досліджень з філософії права у власному сенсі. Сучасний стан розвитку національного суспільствознавства тісно пов'язаний з процесом інтенсифікації та розширення досліджень з філософії права. Свідченням цього є поява нових навчальних посібників та підручників, публікацій, запровадження відповідних навчальних курсів у вищих навчальних закладах, підготовка кандидатських та докторських дисертацій, відкриття спеціалізованих вчених рад. Визначальною для сучасної філософії права є ідея гуманізації. Розробка цієї проблематики є нагальною потребою сучасності. Право набуває людиномірного характеру, що проявляється у визнанні людини точкою відліку філософії, яке проектується у визнанні філософією права своїм ядром права людини, оскільки уявлення про право, які панували донедавна у вітчизняній науці і які ґрунтувалися на нормативістському праворозумінні та на єдності права і держави привели до імперативності права, бачення права як позитивного (в розумінні приписів законодавця), а звідси – до ігнорування правових механізмів захисту прав людини (суд, адвокатура). Найхарактернішим напрямом вітчизняної філософії права є феноменологічний напрямок, який за предмет дослідження бере феномен людського життя, а предметом філософії права вважає стан духовного життя людини. Реалізація духовності людини передбачає її вихід за межі обмеження людського буття. Один з крайніх варіантів цього напрямку постулює «монадність» людини, яка здатна на самодостатнє, ізольоване існування. С. І. Максимов в межах екзистенційно-феноменологічного напрямку розглядає право як спосіб співіснування людини із собі подібними. Для П. Рабіновича «філософія права – це система найзагальніших знань про онтологічну природу і соціальну сутність права». В. Чефранов та А. Петрова, які, продовжуючи аристотелівську традицію розуміння статусу філософії щодо інших наук, стверджують, що «філософія права, будучи основоположною наукою, тобто системним поєднанням принципових логіко-гносеологічних, онтологічних тощо знань, також надає досліднику-юристу можливість і засіб перевірити, чи придатний вибраний ним метод для дослідження мети. Філософія права підтримує в юриспруденції живий критичний дух».

Вітчизняна філософсько-правова думка займається сьогодні проблемою демаркації філософії права – намагається встановити критерії,

завдяки яким стало б можливим визначення міждисциплінарного статусу філософії права. Новітня західна філософія не знає такої проблеми, оскільки все більше тяжіє до системного розгляду проблем соціального. І все ж віддаючи данину вітчизняним пошукам «міся» філософії права під сонцем, хотілося б, перефразовуючи Б. Рассела, сказати, що філософія права займає нічийну територію між філософією і теорією права разом з юриспруденцією.

Отже, ми можемо констатувати про міждисциплінарне положення вітчизняної філософії права, поза її проблемно-предметний статус залишається нез'ясованим. Причинами такого стану речей у вітчизняній науці може бути і довготривале панування «істматівських» теоретичних і методологічних установок, і перервана культурна традиція, і дещо поки що учнівське «відкриття» і освоєння теоретичної спадщини та сучасної західної літератури

Висновки

1. Філософія права в Україні є невід'ємною частиною її філософської і загальної національної культури. Українська філософсько-правова думка, багато в чому співзвучна ідеям європейської філософсько-правової традиції, у той же час характеризується самобутністю і оригінальністю. Ця оригінальність полягає у релігійно-екзистенційному характері ідеї «природного права» і «прав людини».
2. Для вітчизняної філософії права характерно ірраціональне обґрунтування права. Найбільш наочно це виявляється в «філософії серця» Г. Сковороди і П. Юркевича, коли «серце» виступає не предметом філософського осмислення, а методологічною підставою.
3. Найбільший внесок у розвиток української філософії права зробив видатний мислитель кінця XIX – початку XX ст. Б. Кістяківський, який вперше звернувся до систематичного розроблення філософсько-методологічних передумов правознавства, ідеї якого актуальні і сьогодні.
4. Величезне значення вітчизняні мислителі приділяли проблемі співвідношення права і моралі, морального обґрунтування права і боротьбі з правовим нігілізмом – явищем, характерним не тільки для народної свідомості, а й для свідомості інтелігенції.

Контрольні запитання

1. Які філософсько-правові ідеї сформульовані українськими мислителями Середньовіччя й Просвітництва?
2. У чому зміст «філософії серця»?
3. Яким чином ідею «спорідненої праці» використовував Г. Сковорода для виправдання права і держави?
4. Які антропологічні підстави філософії права виділяв П. Юркевич?
5. Як розв'язується проблема співвідношення особистості, нації і держави у працях М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського?

6. Назвіть основні положення синтетичної теорії права і вчення про правову державу Б. Кістяківського.
7. Як, на думку В. Соловйова, співвідносяться мораль і право?
8. У чому основні ідеї філософії права П. Новгородцева?
9. Що є підставою права з погляду Л. Петражицького?
10. Які елементи містить у собі правова структура у філософії права М. Алексеєва?
11. Як можна охарактеризувати сучасний стан філософсько- правової думки в Україні?

ТЕМА 6

ПРАВОВА ОНТОЛОГІЯ: ПРИРОДА І СТРУКТУРА ПРАВА

План

1. Онтологічна природа права. Правова реальність.
2. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності.
3. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя.

Одним з основних завдань філософії права є пошук відповіді на запитання: яким чином універсальні закони буття пов'язані з законами суспільства, у тому числі з правовими законами? За допомогою чого вони впливають на соціальне буття людей?

Ці філософсько-правові проблеми важливі тому, що право не є специфічною сферою соціального буття, відділеною від інших суспільних сфер. Воно охоплює весь простір цивілізованого існування людей, що стає простором правової реальності. Тому без чіткого з'ясування онтологічної природи права, змісту і складу поняття правової реальності, знання основних форм буття права неможливо зрозуміти феномен права в цілому. Ці й інші непрості питання і становлять зміст даного розділу.

1. Онтологічна природа права. Правова реальність.

Людині постійно доводилося і доводиться спостерігати різноманітні факти соціальної дійсності, появу певних правових явищ чи їхній відхід у небуття. Ці факти завжди хвилювали людей і породжували питання стосовно буття права, у пошуках відповідей на які склався особливий напрям філософсько-правових міркувань про буття права – правова онтологія.

За будь-яким питанням про те, що є правом, у кожному випадку стоїть фундаментальне питання: **«Що є право як таке?»**. Це питання має філософський характер, про що свідчать його «вічність» і «нерозв'язність». Право з'являється перед нами як своєрідний непізнаний об'єкт. Складні запитання про природу права трансформуються в запитання про те, що

означає «бути» для права взагалі, тобто де існує право: у зовнішньому світі чи виключно в людському досвіді? Іншими словами, **до якого типу реальності належить право?**

Запитання про те, до якого типу реальності належить право, лише на перший погляд не містить ніякої проблеми, а відповідь на нього не є складною, оскільки право за тисячі років свого існування повинне бути досконало вивчено. Однак відомий філософ і юрист **Євген Спекторський (1875–1951)** підкреслював: «Юристам здається, що вони знають, з якою реальністю вони мають справу, тільки до тих пір, поки їх про це не запитають. Якщо ж їх запитають, то їм вже доводиться самим або запитувати і дивуватися, або ж за необхідністю вирішувати одне з складніших питань теорії пізнання».

Для того щоб людині орієнтуватися в тій чи іншій сфері, вона повинна виходити з відчуття реальності цієї сфери. Це відчуття приходить як через теоретичний опис цієї сфери, так і через практичний досвід – він допомагає осмислити, зрозуміти, що відбувається з даним об'єктом і що треба робити.

Проблема встановлення типу реальності права найбільшої актуальності одержала у філософії права, у тому числі вітчизняної, на початку ХХ ст. Вона була тісно пов'язана з основним питанням методології науки того часу: що таке реальність узагалі і як ставиться реальність, що визнається чи створюється наукою, до тієї реальності, що називається емпіричною дійсністю? Гостроту цій проблемі додавало різноманіття методологічних підходів у філософії права.

Сучасна філософія права, як і попередні етапи її розвитку, також неоднозначно розв'язує проблему природи права. Важливо відзначити, що всі існуючі підходи до права виступають тільки як моменти істини, оскільки поширюють на всю реальність лише приватні компоненти логічної моделі становлення права.

Питання про специфіку правової реальності і онтологічної структури права – основне питання правової онтології, оскільки воно є модифікацією основного питання філософії права. Стосовно права це питання про те, чому існує право як деяке буття, відмінне від інших, і як воно можливе.

Концепція правової реальності («картина світу права») повинна задаватися образом права, репрезентованим в існуючій правосвідомості.

Вона складається із взаємодії таких моментів:

- теорій різного рівня, у тому числі філософського, а також правової ідеології, включаючи її втілення в чинній конституції;
- нормативних документів, що належать до різних рівнів правового регулювання;
- повсякденного досвіду, що має справу з проявами правового життя – правопорушеннями, практикою додержання прав людини, угод тощо і дозволяє будувати гіпотези, версії та відчувати, що виражене в них відбулося і відбувається насправді.

Для того щоб вийти з нескінченного різноманіття визначень природи права і одночасно не втратити притаманні праву якості багатства своїх проявів, треба звернутися до категорії правової реальності як до методологічного засобу, адекватного поставленому завданню.

Що ж слід розуміти під правовою реальністю?

Розрізняють «широке» і «вузьке» значення цього поняття.

У першому випадку під правовою реальністю розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо;

у другому (тобто у вузькому сенсі) – маються на увазі лише базові правові реалії, відносно яких всі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям). Також до базисних феноменів належать встановлені державною владою норми права (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідея чи зміст права (суб'єктивізм), ідеальна взаємодія суб'єктів, об'єктивована в мові (інтерсуб'єктивність).

Хоча «широке» і «вузьке» значення поняття правова реальність і розрізняються, їх усе ж таки не слід абсолютно протиставляти, оскільки загальна картина правової реальності залежатиме від того, що буде прийнято як базисний феномен. Тому більш перспективною, очевидно, є **інтегральна концепція правової реальності**, під якою розуміється світ права, котрий конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базисного феномена, чи «першореальності» права.

Правова реальність не становить деяку субстанціональну частину реальності, а є способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що в разі його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми уявляємо його як реально існуючий. Вже в цьому виявляється відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів, оскільки світ права – це світ належності, а не існування.

Отже, введення категорії «правова реальність» дозволяє розглядати право не просто як надбудоване явище (суспільних відносин, інституту, форми суспільної свідомості), а як особливий світ, автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися.

У той же час треба враховувати специфічність онтології права, оскільки буття права – це буття належності. Право – сфера належного, тобто того, чого в звичному сенсі немає, проте реальність якого є значущою для людини.

Що ж виступає онтологічною підставою права або чому зобов'язане право своїм походженням? Вочевидь, що фундаментом права

не можуть бути природа та її закони, чи космос у цілому, хоча і зараз трапляються спроби відродити характерні для античності уявлення про космічні підстави права.

Право – позаприродне явище і ніякі основи права в природі знайти неможливо. Природа – це царство об'єктів, а право – сфера суб'єкта. Чи можна вважати в такому разі субстанціональною основою права суспільство? Хоча право і виникає тільки в суспільстві, пов'язане з ним і навіть має соціальну сутність, але ця сутність вже не є власне правовою – це сутність проявів права. Тому вести мову про певну субстанціональну основу права немає сенсу. Однак з цього не виходить, що право не укорінене в бутті людини.

Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, що містить моменти належності, коли вона стикається з буттям іншої людини, і це спільне існування погрожує обернутися свавіллям. Тому не будь-яка людська взаємодія виступає основою права; а лише та, котра містить моменти належності, що обмежує це свавілля. Взаємодія суб'єктів виступає підставою права не в субстанціональному, а соціально-ідеальному, деонтологічному сенсі. Деонтологічний світ, тобто світ права і моральності, можливий лише в тому разі, коли додержуються як мінімум двох умов:

по-перше, визнання свободи волі, тобто повної можливості кожної особи робити так чи інакше і відповідно до цього виконувати або не виконувати свій моральний чи юридичний обов'язок; причому для права ця вимога виявляється особливо важливою;

по-друге, визнання принципової можливості норми належного, тобто критерію добра і зла, справедливості і несправедливості, що наказує робити так, а не інакше, і згідно з цим оцінює людські вчинки як добрі чи злі, справедливі чи несправедливі.

Передумови людської свободи і норми належного становлять логічний мінімум **деонтологічної реальності**. Зв'язок між ними такий: якщо людина не вільна, то вона не відповідає за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої вчинки, то ні про які деонтологічні норми і мови бути не може. Людина як істота розумна і вільна в той же час є істотою підзаконною. Але вона підкоряється законам і деонтологічного, етичного плану, і емпірично-онтологічного, чинникового плану. Це дві реальності, в яких живе людина і з позицій яких розглядаються її дії.

У межах деонтологічної реальності злочин – це порушення вільною волею норми належного, що наказує людям утримуватися від відомих діянь, тобто на самого злочинця надягається маска моральної особистості, що володіє свободою волі і зв'язана деонтологічною нормою. Під цією маскою люди піднімаються на однакову висоту – вони визнаються вільними. З позицій же **онтологічно-емпіричної реальності**, де усе підкорено причинному детермінізму, злочинець – раб біологічної природи і обставин, а тому тут немає місця для вільної волі. Здатність бачити світ не тільки з

позицій причин і наслідків, потреб і інтересів, а й з позицій значущості феноменів цього світу для людини розвивається філософією права, тісно пов'язаною з моральною філософією. При цьому право має онтологічну природу, близьку до природи моральної реальності. Те загальне, що притаманне і праву, і моралі, є належністю.

Головне в реальності права в цілому і кожного з правових феноменів зокрема полягає в особливому способі прояву права – у тому, що воно діє на людину. Це особливий вид дії, тобто дії не із зовнішньої причини, а із внутрішнього спонукання.

Таким чином, на рівні сутності право – це ідеальна реальність відносин між людьми. Вона є особливим видом буття – ідеальним буттям, сутність якого – належність. Зміст права також виражається в ментальних установках, ідеях і теоріях, знаково-символічній формі норм та інститутів, людських діяч і відносинах, тобто в різних проявах правової реальності.

Розгляд права в онтологічному аспекті припускає аналіз його структури чи, іншими словами, відповідь на запитання: як улаштований світ права, з яких конструкцій він зведений, а точніше – як він повинен бути побудований, аби відповідати своєму призначенню – захисту і охороні людини? Це запитання і є предметом нашого подальшого аналізу.

2. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності.

Історичні передумови формування філософії права як самостійної науки свідчать: філософське осмислення правової реальності почалося з **розмежування права на природне (jus naturale) і позитивне (jus civile)**. Саме їх суперечлива єдність і становить, у найпершому наближенні структуру правової реальності. Тут ми маємо справу з **дуалістичним тлумаченням структури права**.

Саме розмежування права на природне і позитивне зорієнтовано на пошук основ права в природному житті людей, «людської суті їхнього буття».

За часи Античності джерелом дійсного права вважалася природа взагалі, у християнському Середньовіччі – Божественна мудрість Творця, у період Нового часу – досконалість людського розуму як найзначнішого з творінь природи. Аналіз історії філософсько-правової думки дозволяє розрізнити **два основні підходи до розуміння природного права і його співвідношення з правом позитивним**.

З точки зору першого підходу природне право розумілося як сукупність апріорних моральних вимог, пропонуваніх позитивному праву, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з точки зору його справедливості чи несправедливості (Платон, Кант).

З позиції другого підходу природне право розуміється як необхідна і незмінна основа чинного законодавства, що не існує поза ним, тобто

природні принципи шукались усередині чинного права, що розумілося як реалізована в історії надприродна ідея права (Аристотель, Гегель).

Зазначене розмежування має певною мірою умовний характер, оскільки методологічне значення природного права засноване на його дійсній ролі як реального феномену в житті суспільства.

Розгляд природного права як методологічної категорії дозволяє визначити насамперед загальний підхід до явищ правової дійсності. Філософське бачення правових явищ – це і є їх розгляд під кутом зору природного права.

Що ж дає природно-правовий підхід до явищ правової дійсності?

Основна цінність цього підходу з позицій природного права полягає в тому, що він дозволяє виявити базисні основи права. Сутність ідеї природного права полягає в тому, що поряд із правом, створеним людьми і вираженим у законах (позитивним правом), існує **природне право** – сукупність вимог, у своїй вихідній основі породжених безпосередньо, без людської участі самими об'єктивними умовами життєдіяльності людини, тобто природним ходом речей. Норми природного права покликані захищати права людини, що зумовлені особливостями його природи. Це – право на життя, продовження роду, спілкування, самоствердження, власність, особисту гідність, вільне волевиявлення, свободу совісті, думки, слова тощо. Природно-правові доктрини припускають, що всі ці права є безумовним надбанням людини і дані їй вже самим фактом її народження та існування як людини.

Природно-правовий підхід при розгляді питань права має істотне значення ще й тому, що вимоги природного права містять безумовну непохитність, категоричність, невідкладність конкретним ситуаціям (у тому числі свавілля окремих осіб), незворотність.

Отже, з огляду на історичний генезис природного права, а також сучасний рівень наукових розробок у цьому напрямі **під природним правом** можна розуміти сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (свободу, рівність, справедливість і т. д.), а також універсальних норм і принципів, що знаходяться в фундаменті всіх правових систем світової цивілізації.

У той же час для того щоб стати регулюючим чинником, норми і принципи природного права повинні бути втіленими в нормах позитивного права. Позитивне право виступає як інший, необхідний та істотний елемент правової реальності. Воно являє собою правові норми, оформлені як система законодавства, підтримуваного силою даної держави в даний історичний період.

Позитивне право – це реальний, існуючий у законах, інших документах, фактично відчутний (і тому «позитивний») нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично недозволена поведінка і постановляються судами, іншими державними установами юридично обов'язкові імперативно-владні рішення. Тобто,

позитивне право розглядається як штучне створення цивілізації, як прояв владної волі конкретних соціальних суб'єктів, у першу чергу держави.

Позитивне право становить інституціональне утворення: воно існує у вигляді зовнішніх об'єктивованих інститутів, формалізованих юридичних норм, виражених у законах, інших загальнообов'язкових, нормативних юридичних документах. Подібно усім феноменам цивілізації воно, з одного боку, несе із собою вантаж негативних потенцій (можливість підпорядкування права свавілля державної волі, груповим, етнічним інтересам), а з другого – характеризується певними позитивними властивостями.

Головна перевага позитивного права полягає в тому, що воно як важливий елемент суспільства в умовах цивілізації являє собою нормативно-ціннісний регулятор. Право в такому, найбільш загальному вигляді покликане регулювати поведінку людей, відносини, що складаються в суспільстві. Причому цей регулятор, з одного боку, має нормативний характер, що виражається у тому, що право, яке складається з нормативних засобів і механізмів регулювання суспільних відносин, призначене для того, аби ввести в життя людей основи єдиної впорядкованості, загальновизнання. З другого боку, право має ціннісний характер, оскільки, втілюючи в життя нормативні начала, право тим самим оцінює життєві явища і процеси, і тому є основою для того, щоб діяти «за правом» і визнавати ті чи інші вчинки людей як такі, котрі здійснені «не за правом».

Найважливіше значення має і така властивість позитивного права, як державна забезпеченість, тобто висока гарантованість дій права, можливість зробити реальним (головним чином за допомогою державної влади, її примусової сили) порядок прав, що вводиться, і обов'язків.

Зазначені властивості позитивного права дають можливість у тому чи іншому ступені виключити із суспільного життя свавілля, певною мірою гарантувати стабільність, соціальну злагоду, виключити хаос у людській поведінці, свавілля стосовно особистості.

При всій умовності поділу права на природне і позитивне слід визнати, що сутність проблем, які стоять за цим розмежуванням, серйозна і глибока. Позначимо **основні розбіжності між ними**.

1. Природне право вважається похідним від природного порядку речей, тобто від ладу світобудови і природи людини, що є невід'ємною частиною світопорядку. Позитивне ж право – штучне утворення, створене людьми, відданими інтересам такого штучного формоутворення, як держава. Тому норми позитивного права можуть не тільки відповідати принципам природного світового порядку, а й суперечити їм.

2. Через природне право, його норми і принципи індивідуальна правосвідомість пов'язує своє існування з універсальними, загальними першоосновами буття. Через позитивне ж право вона пов'язує своє буття з конкретною державою та її інститутами.

3. Природне право виникає разом з першими паростками людської цивілізації і культури. Позитивне ж право виникає значно пізніше, одночасно з формуванням державності.
4. Природно-правові норми виражені, крім юридичних документів, у вигляді неписаних звичаїв і традицій, присутні в змісті релігійних і етичних вимог. Позитивно-правові ж норми завжди припускають письмову фіксацію у вигляді формалізованих нормативних актів юридичного характеру.
5. Відповідно до природно-правових доктрин права людини на життя, свободу, власність, особисту гідність вважаються належними їй споконвічно і безумовно. Уже самим фактом свого народження людина наділена кожним з них, і ніхто не має права посягати на них. Згідно ж з позитивно-правовою логікою, свободи і права людина одержує з рук держави, що відмірює їх у тому ступені, в якому вважає за потрібне, і може не тільки дати права, а й відняти їх, якщо вважатиме це за необхідне.
6. Природне право не тотожне чинному законодавству. Воно припускає релігійно-метафізичні і морально-етичні підстави, що надзвичайно розширюють і поглиблюють його юридичний зміст, пов'язують його з багатьма цінностями світової культури. Позитивне право ототожнює себе з чинним законодавством і тому може вважатися атрибутом цивілізації, але не культури.
7. Норми і принципи природного права мають релігійні і етичні обґрунтування. Позитивне ж право демонстративно відмовляється від них. Воно спирається на волю держави і переконане в необхідному і достатньому характері такого обґрунтування.
8. Нормативно-ціннісною межею прагнень для природного права слугує вища справедливість, котра розуміється як універсальний ідеал, котрий відповідає корінним підвалинам світопорядку. Для позитивного права такою межею є інтереси держави та ін.

Проблема онтологічної структури права, розгляд її з позиції діалектичної полярності природного і позитивного права є, по суті, центральною в правовій філософії. Її інтерпретацію треба розглядати через категорії онтології «сутність» та «існування».

Проблема сутності та існування сполучена з питанням про те, як предмет себе виражає. Сутність є сукупністю внутрішньо необхідних сторін і зв'язків речі. Гегель визначав її як «істину буття», як відповідність предмета «своєму поняттю». Основний же спосіб функціонування, життєдіяльності предмета є існування. Тому існування є засобом вираження сутності при даних зовнішніх параметрах предмета. Проблема існування виступає насамперед як людська проблема, і кожна людина усвідомлено чи неусвідомлено розв'язує її для себе: як реалізувати себе, виявити свою родову сутність, стати істинно необхідною істотою, особистістю. І як людська проблема вона виражається у праві. Так, ідеї (сутності) права

притаманне прагнення до реалізації, об'єктивації у формах правомірної поведінки особистості.

Розгляд структури права з позицій «сутності» та «існування» дає ключ до розв'язання основних проблем, таких, як морально-філософське обґрунтування принципів справедливості і механізм їх реалізації, з одного боку, і проблема співвідношення права і влади як момент легітимності і обмеження останньої – з другого. Цей момент виступає в гегелівській «Філософії права» як вихідний пункт саморозвитку поняття права від абстрактних форм його здійснення до більш конкретних форм.

3. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя.

Аналіз правової реальності дає змогу виділити в ній такі **форми буття права**, що у сукупності виражають динаміку правової реальності:

- світ ідей: ідея права;
- світ знакових форм: правові норми і закони;
- світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя).

Це розчленування є традиційним і в цілому аналогічним (хоча і не цілком тотожним) розподілу на такі форми чи рівні буття права, як правосвідомість, правові норми і правовідносини. Єдність цих рівнів і являє собою такий об'єкт, як право. Кожний з цих рівнів знаходить найбільш розвинений опис у відповідних філософсько-правових концепціях. Так, ідея права виражається в класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного (суб'єктивістського) напрямку, правові норми і закони – в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі). Що ж стосується третього рівня – рівня взаємодії між соціальними суб'єктами, то це світ соціальної предметності, в якому право переходить у світ соціальної реальності. Цей світ бере участь у формуванні права, наділенні права матеріальним змістом.

Що ж являє собою право: один з цих шарів чи їхню сукупність?

Розв'язання цієї проблеми слід шукати на шляху доповнення статичного аспекту аналізу структури правової реальності динамічним аспектом, що дає можливість простежити саморозвиток права, розгортання його сутності через низку визначень. Найважливішими серед них є:

- абстрактно загальні визначення (правові ідеї і принципи);
- конкретно загальні визначення (формально-позитивні правові норми);
- матеріально-конкретні визначення (насамперед судові рішення);
- соціально-предметне втілення в позитивно-правовій поведінці суб'єкта.

У найбільш стислому вигляді динамічна структура правової реальності як теоретичне відтворення процесу здійснення права може бути презентоване таким чином.

Ідея права є вихідним, логічно першим компонентом правової реальності. Тут не ставиться питання про те, що лежить в основі цієї ідеї:

природа людини, розум, об'єктивний порядок цінностей, соціальні відносини чи воля і мудрість Бога. Ідея права являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його «проект» чи завдання («регулятивна ідея»). Вона становить ідеальний аспект буття права, його форму (в аристотелівському розумінні).

У структурному плані **ідея права** припускає наявність:

- суб'єктивної (антропологічної) компоненти, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується. Таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного;
- аксіологічної компоненти, тобто являє собою систему цінностей, що реалізуються в праві, виражаються інтегрально в понятті справедливості;
- деонтологічної компоненти, тобто виступає у вигляді ідеї належності, що виражає єдність прав і обов'язків.

Суб'єкти правотворчості, усвідомлюючи, що люди не можуть чи не хочуть підкорятися релігійним, моральним і навіть найбільш простим культурним нормам, формують той мінімум вимог, який можна підтримувати за допомогою організованого насильства. Цей мінімум і є ідеальним змістом права. Якщо приймати його за ідею права, то ідея передреє право, тобто спочатку з'являється уявлення про належне, яке необхідно інституціонально закріпити і підтримувати силою цього інституту, а потім уже формується реальна правова система.

Правова ідея є даність нашої свідомості, що має певний зміст, виражає в найбільш загальному плані момент належності. Ідея права на відміну від позитивного права має лише потенційну дійсність, але ця потенційність є настільки істотною, що задає нормативну силу позитивному праву.

Другим елементом правової реальності є закон (правові норми).

Позитивне право з'являється передусім у формі закону (однак не зводиться до нього), що становить конкретно загальні, формально позитивні правові норми. Закон являє собою актуалізацію і конкретизацію правових ідей і принципів, крок на шляху до конкретного права, але він ще не є правом у всій його повноті. Це право на певному етапі його становлення. Закон – загальна норма для безлічі можливих випадків, і існує він як судження про належне. Він діє як законодавчий акт чи система законодавства (його зовнішня форма), що встановлюється суб'єктом влади, коріниться в авторитеті законодавця.

Правовий закон має різні форми свого буття: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми, правовий статус і правовий режим, правовий договір, позов і обвинувачення тощо. Розбіжності між ними мають функціональний, а не сутнісний характер. Зміст принципу формальної рівності виражається, наприклад, у правовій нормі – у вигляді правил поведінки суб'єктів права; у правовому відношенні – у вигляді взаєностосунків формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості – у

формі усвідомлення змісту і вимог принципу права членами даного правового співтовариства; у правосуб'єктності – у формі визнання індивідів (їх об'єднань, спілок) формально рівними, вільними, незалежними один від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах – у формі рівного і справедливого порядку придбання і реалізації прав та обов'язків усіма суб'єктами, дозволу заперечування права і т. д. Таким чином, право існує в усіх цих правових формах, де додержується і застосовується принцип формальної рівності.

І, нарешті, **третій аспект правової реальності – світ соціальних дій**, найбільш складний світ, найменш досліджений з позицій філософії. Процес соціальних взаємодій виражає таку стадію в здійсненні права, як правореалізація. Центральною фігурою цього процесу виступає суб'єкт як виконавець норми в його ставленні до інших людей. Ці відносини виявляються можливими за наявності певних здібностей, якостей людини.

Основною якістю суб'єкта права є здатність визнання ідеї права і здатність психічно-вольового визнання норми, коли остання розглядається як бажана чи небажана для даного суб'єкта. Можна виділити три основні рівні психічно-вольового ставлення суб'єкта до норми: а) нижчий – бажання порушити норму; б) середній – бажання підкоритися нормі (з погляду користі або через страх покарання, тобто в цілому – нейтральна позиція); в) вищий – цілковите визнання вираженої в нормі цінності.

Саме соціальні суб'єкти, тобто люди та їх об'єднання, є «важелями», завдяки яким ідея права здійснюється і впливає на життя. Формою такого здійснення виявляється правомірна поведінка. Здійснення права є його результируючою характеристикою, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя. Отже, найбільш конкретною формою буття права є правильні дії і рішення в конкретній ситуації самого суб'єкта права. Такими є основні форми чи рівні буття права.

Висновки

1. Правова реальність являє собою особливий світ, автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися. Зміст проблеми правової реальності полягає в з'ясуванні того, що є право.
2. Структуру правової реальності становить співвідношення між природним і позитивним правом як двома протилежними, але тісно пов'язаними між собою формами праворозуміння. Це співвідношення виражається за допомогою категорій сутності та існування.
3. Співвідношення буття та існування права, сутності права та правових явищ є співвідношенням правового принципу формальної рівності і форм його здійснення. До цих форм належать: ідея права, закон, правове життя (дії і відносини) та ін.

Контрольні запитання

1. Як співвідносяться поняття буття, реальність, існування? У чому особливість правової реальності?
2. Що є онтологічними основами права?
3. До яких типів реальності належить право?
4. Як співвідносяться належне і суще у праві?
5. Якими категоріями можливо виразити співвідношення природного та позитивного права?
6. Які форми (рівні) буття права можна виділити?

ТЕМА 7

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ГНОСЕОЛОГІЯ

План

1. Загальна характеристика правової гносеології. Категорія істини як центральна категорія правової гносеології.
2. Основні етапи, рівні та методи пізнання у праві.
3. Пізнавальні процеси у правотворчості. Аргументація в праві.
4. Правова практика як критерій правової істини.

1. Загальна характеристика правової гносеології. Категорія істини як центральна категорія правової гносеології.

Правова епістемологія – складова філософії права, яка вивчає пізнавальні процеси у функціонуванні права як засобу самоуправління суспільства, регламентації його саморозвитку. Вона досліджує процеси вивчення правового аспекту буття людини та суспільства (як самоорганізуючої системи) в їхній єдності, себто правову реальність, і відображення результатів такого вивчення в юридичних положеннях. Правова епістемологія інакше називається **правовою гносеологією**, або **теорією пізнання**.

Розглядувана складова філософії права має свою систему категорій. Центральне місце в ній посідає **категорія істини**. Щоб глибше її зрозуміти, слід звернутися до її генезису в історії філософії. Проблема істини була предметом ретельного дослідження ще у **Стародавній Греції**. Платону належить така характеристика істини: «... той, хто говорить про речі відповідно до того, якими вони є, говорить істину, той же, хто говорить про них інакше, – помиляється...». За часів Платона поняття про істину привертало увагу радше під кутом зору юридичної та політичної практики, під кутом зору мистецтва дискутувати, сперечатися, ораторської практики.

Згодом цю позицію прийняв і Аристотель, щоправда, дещо змістивши акцент. Він радив у процесі суперечки зіставляти різні думки, виводити з них

наслідки та аналізувати ці останні. Одначе, на його думку, досвід не може служити останньою інстанцією для виправдання вищих засновків науки, оскільки істина встановлюється лише через безпосереднє споглядання її розумом. Для реалізації цієї можливості необхідно зібрати факти, спрямувати на них мислення і в такий спосіб викликати процес розумового споглядання вищих істин, або засновків науки.

Принципово нове визначення істини дав **Г. В. Ф. Гегель**. Він зумів подолати обмеженість метафізичного підходу і піднятися до **розуміння істини як процесу**. Щоправда, в його концепції абсолютно відсутній прагматичний аспект істини. З позиції Гегеля не істина існує для історика, а сама історія – для істини, людина ж виступає лише засобом реалізації та виявлення цієї вищої істини.

Синтезуючою історичною формою ставлення людини до світу є творчо-перетворювальне ставлення. Воно є визначальним у **діалектико-матеріалістичній концепції істини**, згідно з якою істина є системно здійснюваний процес осягнення світу у формах наукового знання в процесі практичної діяльності.

Діалектичний матеріалізм виходив з тієї ролі, яку відіграє істина в діяльності людини. І тут складається така картина. Навіть якщо ми розглядаємо істину в суто гносеологічному плані, з позиції пізнавального процесу, то необхідно врахувати те, що істина – це ідеал, на досягнення якого спрямована ця діяльність. Істина є сутнісним мотивом наукового пошуку, його призначення полягає саме у сходженні до істини від багатоманітності видимості, розрізнених явищ, у переході від випадкового до фундаментального, від безпосередніх чуттєвих даних до усвідомлюваних та обґрунтованих концептуальних утворень. Основне завдання науки – виявити закони, відповідно до яких змінюються та розвиваються об'єкти.

Юриспруденція як наука вивчає правову реальність – діяльність людей, яка потребує правового регулювання, юридичну форму відносин у суспільстві. **Таким чином**, юридичні проблеми трансформуються в пізнавальні, а потім здійснюється теоретичне і практичне опанування відповідних соціальних явищ.

Можливість застосування категорії істини до положень правової науки у більшості дослідників не викликає сумнівів. Взагалі, якщо брати процес юридичного пізнання абстрактно, поза безпосереднім зв'язком з юридичною практикою, то він мало чим відрізняється від аналогічного процесу в будь-якій іншій науці. Значно цікавішим є питання про те, чи можна (і якщо можна, то в якій формі) застосувати категорію істини в галузі правотворчості та реалізації юридичних законів.

Правотворчість – діяльність зі створення юридичних норм, в яких і знаходить вираження право, оскільки воно має нормативний характер. Щодо самого поняття норми права у нас віддається перевага підходові, виробленому юристами **романо-германської правової сім'ї**. Він спирається

на уявлення про право як інструмент розвитку суспільства і приводить до висновку, що норма права – державна вказівка на міру можливої, належної, захищеної або схвалюваної діяльності громадян, органів та організацій через установлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Вона має загальний характер. **Іншого підходу дотримуються юристи Англії та деяких Скандинавських країн.** На їхню думку, право є головним чином правом судової практики, його мета полягає в негайному відновленні статус-кво, а не в установленні основ соціального порядку. Норми англійського права – це положення, які беруться з основної частини рішень, винесених вищими судовими інстанціями Англії. Така норма тісно пов'язана з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних тій, щодо якої це рішення було ухвалене. Як можна оцінити норми права у ракурсі істинності й хибності? Це питання потребує ретельного дослідження.

Питання про співвідношення істини та юридичної норми вже давно є предметом ґрунтовного обговорення у праві, а також у філософії та логіці. Деякі фахівці вважають, що між ними взагалі немає зв'язку. Основні їх аргументи зводяться до такого. Норма права як інструмент регулювання суспільних відносин є владним розпорядженням держави, це вольовий імператив, веління, команда. Тому її можна оцінювати лише в термінах ефективності, корисності, але не істинності, можна розглядати лише як прескриптивне положення (наказ), а не як дескриптивне судження (опис). Справді, якщо визначати право тільки функціонально, виключно як засіб досягнення певної мети, то проблеми істинності правових норм не виникає зовсім.

Інші дослідники навпаки вважають, що юридична норма має об'єктивний зміст. Вони спираються на такі міркування. Завдання правових норм права полягає в організації діяльності суспільства відповідно до реальних умов, лише тоді можна досягти мети, тому норми права мають певний об'єктивний зміст. Вольовий імператив повинен мати відповідні об'єктивні підстави. Юридичні норми – результат пізнання законодавцем об'єктивної реальності. Створюючи юридичну норму, правотворчий орган має спиратися на глибоке дослідження правової дійсності, тобто правового аспекту соціальних процесів. Крім того, заперечення істиннісного підходу до змісту юридичних норм призводить до непереборного розриву між правотворчістю і застосуванням норм права, до дисфункції механізму правового регулювання.

Розгляньмо тепер питання про те, якою мірою і в яких формах можна застосувати категорію істини до процесу реалізації права.

Найважливішим різновидом застосування права, який найповніше виражає його сутність, є, мабуть, розслідування злочинів. Слідчий, прокурор, суддя, інші представники держави, які провадять розслідування кримінальної справи, не переслідують наукових цілей. Вони встановлюють об'єктивні й

суб'єктивні ознаки злочину, а також інші обставини, які в сукупності визначають підстави і форму рішення, що його належить винести у справі. Іншими словами, вони вирішують практичні задачі, пов'язані зі здійсненням правосуддя. Але сказане не означає, що в діяльності цих посадових осіб відсутні пізнавальні елементи. Гносеологічна природа цих задач очевидна. Під час розслідування особи, що його провадять, здобувають певні знання про вчинений злочин, винну особу і на цій підставі роблять висновки, виносять відповідні рішення.

Перед розслідуванням стоїть вимога точного пізнання обставин кримінальної справи, адекватної реконструкції самої події злочину, ситуації, осіб, винних у його вчиненні. При цьому слід мати на увазі, що в процесі розкриття злочину пізнаються не всі його обставини, а лише ті, які мають юридичне значення, тобто передбачені кримінальним законом. Істина в розслідуванні злочину, дотично до змісту обставин, що встановлюються в цьому процесі, не є всеосяжною та безмежною, а має точно визначені, окреслені законом рамки.

Істотна особливість розслідування злочину з погляду гносеології полягає в тому, що ця ситуація має конфліктний характер, який значною мірою ускладнює встановлення істини. З одного боку, особи та організації, не зацікавлені в об'єктивному розслідуванні правопорушення, намагаються перешкодити йому. З іншого – виникає небезпека необ'єктивних суджень і дій з боку осіб, переконаних у винності підозрюваного.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що принцип істини притаманний усьому процесові правового регулювання, починаючи з вивчення правової реальності й закінчуючи застосуванням юридичних норм, а істинність є необхідною характеристикою правового знання. Тому є всі підстави для того, щоб вважати питання про істину необхідним структурним елементом методології правознавства.

2. Основні етапи, рівні та методи пізнання у праві.

Розгляньмо тепер етапи юридичного пізнання. Важливим його різновидом, як ми вже казали, є розслідування злочинів. Досліджувати цей процес доцільно у зіставленні з науковим пізнанням. Наукове дослідження починається з постановки проблеми. Розслідування в більшості випадків починається з установлення факту вчинення злочинного діяння, тобто певного порушення впорядкованості суспільного життя.

Факт вчинення злочину є різновидом проблемної ситуації. Його встановлення можна розглядати як усвідомлення своєрідної суперечності між знанням і дійсністю. Тут потрібне знання, достатнє для відновлення нормального суспільного життя. Для цього воно повинне давати адекватну картину події, достатню інформацію про осіб, винних у порушенні закону, мотиви їхнього діяння, способи вчинення злочину, інші обставини справи.

У науці проблема зумовлює необхідність формування однієї або кількох гіпотез. Гіпотеза – обґрунтоване припущення відносно природи явища, яке становить об'єкт проблеми. Ядро гіпотези складає певна ідея, що становить собою припущення відносно причин існування і властивостей досліджуваного явища. Решта суджень, що входять до складу гіпотези, служать або обґрунтуванням цієї ідеї, або наслідками, які логічно випливають із неї.

Якщо ми візьмемо такий різновид юридичного пізнання як розслідування злочину, то тут роль гіпотези відіграє версія. Під останньою розуміють обґрунтоване припущення відносно події злочину в цілому або якоїсь її обставини. Весь процес розслідування злочину можна розглядати як процес формування і перевірки версій. За своєю логічною природою версія та гіпотеза тотожні, версія виступає одним із видів часткової гіпотези.

Одночасно версія внаслідок специфічності галузі її застосування – розкриття злочинів – відрізняється від гіпотези в цілій низці відношень. Процес побудови і перевірки версій характеризується значною обмеженістю та ненадійністю фактологічної основи; при цьому слід підкреслити ту обставину, що дії учасників розслідування зі збирання інформації повинні залишатися в межах, окреслених законом.

1. Висунути версію може лише правочинна особа. Припущення підозрюваного, свідка чи потерпілого не можна називати версіями.

2. Далі, якщо під час розв'язання наукової проблеми в низці випадків обмежуються однією гіпотезою, то в процесі розслідування злочину закон вимагає висувати і перевіряти всі версії, які можна висунути.

3. Нарешті, кожна наукова проблема є унікальною, і тому не існує типових гіпотез; водночас у розслідуванні злочинів важливу роль відіграють типові версії, тобто припущення, до яких вдаються, коли обставини злочину мають типовий характер.

Так само, як і гіпотезу, версію висувують з метою досягнення істини. Версія є істинною тією мірою, якою вона відповідає справжньому станові речей; цей аспект з'ясовується в перебігу верифікації чи фальсифікації версії. Верифікацією називають установлення відповідності фактичному станові речей, фальсифікації – встановлення відсутності такої відповідності. У випадку позитивних наслідків перевірки версія стає доведеним знанням і виступає як підстава для кваліфікації злочину та визначення міри покарання винних, її істинність і цінність виявляються злитими в одне ціле.

Продовжимо аналіз основних етапів розвитку знання. Він уже матиме значення не для розслідування злочинів, а для теоретичного юридичного пізнання.

Коли наукова гіпотеза отримує дослідне підтвердження, вона перетворюється на теорію. Теорія – перевірена практикою система наукових знань про об'єкт, яка дає цілісне уявлення відносно його закономірностей і сутнісних характеристик. Із перетворенням гіпотези на теорію внаслідок її

підтвердження та ідея, що мала проблематичний характер і служила основою гіпотези, тепер виступає основою теорії.

Розглянуті нами етапи правового пізнання можна трактувати як рух від емпіричного до теоретичного рівня дослідження.

Встановлення істинної картини правової реальності вимагає застосування відповідної системи методів і підходів. Вони поділяються за рівнем загальності на кілька категорій. Найзагальнішим є філософсько-світоглядний підхід. Він необхідний правознавству під кутом зору його самоусвідомлення, у тому числі розуміння його власної методології. Виражаючи світоглядну основу науки, він являє собою спосіб теоретичного опанування матеріалу, насамперед у розумінні найзагальнішого підходу до дослідження. Юрист, формуючи методологію свого дослідження, повинен узяти з усього багатства філософської думки ті концепції, які є адекватними його об'єктові.

Вважаючи стрижнем методології правознавства філософський підхід, слід бачити в ній низку послідовно обумовлених ланок. Сюди входять: загальносвітоглядні наукові засади, загальнонаукові методи, методологічні положення інших наук та спеціальні методи самого правознавства.

У цілому загальнонаукові методи (абстрагування, ідеалізація, порівняння, логічні методи, моделювання, методи математики тощо) відомі давно. В ієрархії наукових методів ця група посідає місце між філософським методом і частковими методами окремих галузей науки і практики. Вони поєднують у собі як окремі положення філософського знання, так і теоретичні засоби спеціальних наук, і є своєрідним їх синтезом. Деякі методи загальнонаукового рангу вже давно використовуються у праві. Останніми десятиріччями всі загальнонаукові методи набули подальшого розвитку і коло їх розширилося: сюди увійшли системний, структурний, функціональний, кібернетичний та інші методи. Посилилася роль методів загальнонаукового характеру і в галузі правознавства.

Можна твердити, що найзначнішу роль у вивченні правової реальності, а також у вирішенні інших проблем юридичної науки і практики відіграють логічні методи. Особливе значення логіки для права пояснюється, зокрема, тим, що будь-яка логічна помилка в роботі юриста є водночас і професійною помилкою.

Коректне юридичне мислення, незважаючи на певні його особливості, можливе лише в разі поєднання діалектичної та формальної логіки. Якщо вести мову про сферу правотворчості, то застосування категорій, процедур і правил абстрактного мислення та логічних операцій тут є абсолютною необхідністю, оскільки вони покликані забезпечити логічну єдність правових регламентацій та їхню істинність, відповідність суспільним відносинам. У творчій діяльності законодавець спирається на діалектичну логіку як на основний засіб дослідження суспільного життя, що підлягає правовій

регламентації, як на метод раціонального розв'язання конфліктів, а також використовує процедури формальної логіки як методи законодавчої техніки.

Допоміжні та підготовчі операції правотворчості, законодавча техніка, створення інформаційної системи, творча систематизація законодавства передбачають використання досягнень формальної логіки. Зокрема, в побудові системи юридичних норм необхідно уникати суперечностей. На жаль, законодавство України не відповідає цій вимозі. Зараз чинні закони допускають винесення у тій самій справі декількох, навіть протилежних, рішень. Якщо суворо їх дотримуватись, то не завжди, на нашу думку, можна додержуватися принципів справедливості. Закон несуперечності твердить, що з двох протилежних положень принаймні одне є хибним. Це стосується й рішень, що їх ухвалюють повноважні особи та органи у процесі застосування права. Хибне рішення призводить до несправедливості.

У правозастосовній діяльності перевага віддається методам формальної логіки. Безперечним є їхнє значення для кваліфікації злочинів. Важливу роль має також логічне тлумачення норм права, що спирається на різноманітні прийоми: логічного аналізу понять, логічного перетворення, виводи за аналогією, виводи від протилежного, зведення до абсурду тощо. Аналізуючи поняття, визначають його зміст (притаманні йому ознаки) та обсяг (множину предметів думки, що уявляються в цьому понятті).

Певні труднощі виникають при необхідності тлумачення багатозначних слів і виразів. Як відомо, тому самому слову може відповідати кілька різних понять. У такому випадку правозастосовник повинен обрати одне значення (те, яке мав на увазі законодавець), виходячи з контексту нормативно-правового припису і норми права.

Взагалі логічне тлумачення норми права передбачає логічність законодавчого тексту. Формулювання норми права на основі правових приписів можливе лише тоді, коли тексти правових приписів дозволяють будувати доказові умовиводи.

Досить часто у сфері права застосовуються методи психології, особливо в процесі розслідування злочинів. Їх використання пов'язане з психологічним впливом на осіб, причетних до розслідування: метод передачі інформації, постановки та варіювання інтелектуальних задач, переконання, рефлексія, психологічні «пасти» тощо.

Загальнонаукові методи і методи інших наук слід застосовувати у праві з урахуванням його специфіки. Необхідно також, щоб вони відповідали юридичним проблемам, щоб останні для свого вирішення потребували саме цих методів. Іншими словами, не повинно бути нав'язування органічно не властивих юридичній проблематиці пізнавальних інструментів, використання яких у кращому разі приводить до «словесного перевдягання» проблеми, і не більше. Найчіткішим критерієм, який свідчить про органічність застосування того чи того методу у правознавстві, є досягнутий за його допомогою «приріст» наукових знань, заглиблення у правову дійсність, виявлення в ній

нових закономірностей, формулювання практично значимих висновків. У праві розвинених країн для розв'язання пізнавальних задач, пошуку істини широко застосовуються міждисциплінарні підходи. У вітчизняному праві їх використання в дослідженні проблем державно-правового регулювання суспільних відносин є поки що спорадичним.

Утім, за всієї значущості загальнонаукових методів, методів інших наук та міждисциплінарних підходів першочергову роль у встановленні справжньої картини правової реальності відіграють власні спеціальні методи юридичної науки та її власний понятійний апарат. Спеціальні методи правознавства – конкретні способи збирання, обробки і вивчення фактичного матеріалу, що виробляються й використовуються відповідно до профілю, функцій і предмета певної науки.

Давнім, органічно притаманним правознавству спеціально-науковим методом є техніко-юридичний метод (хоча за своєю основою він виражає формально-логічні принципи та засоби пізнання). Без даних, отриманих із допомогою цього методу, неможливе теоретико-прикладне опанування правової дійсності взагалі.

Для правознавства характерним є також порівняльно-правовий метод, пов'язаний з існуванням на нашій планеті й історично, і в кожний конкретний момент багатоманітних правових систем. Він органічно вплітається в юридичний аналіз на всіх його рівнях (і на техніко-юридичному, і на філософському, або загальносоціологічному). Водночас можна зауважити, що у своїй основі порівняльно-правовий метод наближається до загальнонаукових.

У сфері розкриття та розслідування злочинів вироблені й використовуються спеціальні, або специфічні, криміналістичні методи (наприклад, способи виявлення невидимих і слабковидимих слідів, встановлення особи за рисами зовнішності), методи оперативно-розшукової діяльності тощо.

3. Пізнавальні процеси у правотворчості. Аргументація в праві.

Аргументація у найбільш широкому розумінні слова – це процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності. Науково-теоретична аргументація представляє собою процес обґрунтування певної точки зору з наступним формуванням наукового переконання, що ґрунтується на раціональних підставах, науковому знанні та відповідному досвіді, підкріплено вірою в наукову істинність, адекватність та ефективність наукових методів пізнання.

Обґрунтування може здійснюватися різними способами. Певні положення можуть бути обґрунтовані шляхом безпосереднього звернення до дійсності (експеримент, спостереження тощо). Обґрунтування може бути здійснене за допомогою вже відомих положень (аргументів) шляхом

побудови певних міркувань (доказів). У цьому випадку людина також певним чином звертається до дійсності, але вже не безпосередньо, а опосередковано.

Доказова аргументація – це не що інше, як доведення, тобто, встановлення істинності певного положення з використанням логічних засобів за допомогою аргументів, істинність яких уже встановлена. В процесуальному праві цей термін застосовується, принаймні, у двох основних значеннях:

- для позначення фактичних обставин, які фіксують суттєві характеристики кримінальної або цивільної справи (наприклад, погроза обвинуваченого на адресу потерпілого; сліди, які були залишені на місці вчинення злочину тощо);
- для позначення витоків інформації про фактичні обставини, що стосуються справи (наприклад, заяви свідків, письмові документи тощо).

Розслідування злочину через свою специфіку повинне давати не просто знання, а обґрунтоване знання, істинність якого не міг би заперечити жоден учасник кримінального процесу. «У кримінальному процесі встановлення істини у справі, – писав А. О. Ейсман, – являє собою водночас і пізнання, і доказування, і в цьому розумінні судове доказування є «доказовим пізнанням». Завдання розслідування полягає в тому, щоб не лише сам слідчий володів знанням про злочин, але щоб таке знання внаслідок проведеної слідчим роботи могли одержати суд, усі учасники процесу. Важливу роль тут відіграють технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження речових доказів.

Однак вимога обґрунтованості, доказовості висувається також і до судочинства: судове рішення з кримінальної або цивільної справи вважатиметься правочинним, якщо воно отримало всебічне і об'єктивне обґрунтування в ході судового розгляду. Застосування з цією метою логічних доведень є в деяких випадках дуже ефективним засобом

З іншого боку, регламентуючи дії слідчого, прокурора, судді, кримінально-процесуальний закон регулює і процес пізнання, його зміст і форму. Якщо фактичні дані встановлено з процесуальними порушеннями, то вони не можуть бути визнані доказами, їх не можна використовувати для аргументації висновків у справі, які мають юридичне значення.

З аргументацією пов'язана також кожна стадія правотворчого процесу, що передбачає обґрунтування певного положення. Для підвищення якості правових рішень, зниження до мінімуму кількості неефективних нормативних актів необхідно щоб аргументація на користь їх прийняття була переконливою, щоб рішення такі приймалися у результаті раціональної дискусії. Не можна допускати прийняття поспішних, непродуманих, необґрунтованих правових рішень, адже будь-яка помилка законодавця спричиняє невинуваті матеріальні витрати та порушення інтересів громадян.

Як бачимо, юридична аргументація має велике значення в усіх царинах її функціонування. Це і теорія права, і законодавчий процес, і практика правозастосування, і процес ухвалення судового рішення.

Практична логіка юридичної аргументації узгоджена зі спеціальними гносеологічними принципами практики юридичного пізнання (принципами юридичної гносеології). Зокрема, це принципи всесторонності, повноти та об'єктивності.

Всесторонність дослідження означає, що при пізнанні предмету доказування та обставин, що мають значення для справи, були проведені всі необхідні юридико-пізнавальні процедури, перевірені всі можливі версії.

Повнота означає досягнення достатності доказів в сукупності, що представлені для підтвердження обставин справи. При цьому повнота щодо різних юридичних справ може бути різною, але головне щоб вона забезпечила необхідну сукупність доказів для прийняття судового рішення.

Об'єктивність означає безпристрасне, незацікавлене дослідження будь-яких обставин (звинувачуючих або виправдовуючих, викривних або пом'якшуючих). Умови незацікавленості дослідження визначаються законом.

Потрібно зауважити, що в основних законодавчих актах відсутні прямі вказівки на необхідність встановлення істинності, правдивості або достеменності картини події, що має юридичне значення. Але це не означає, що у правозастосовній практиці припускається можливість ігнорування загальних закономірностей пізнання. Навпаки, ці принципи (хоча і непрямо) представлені у приписах, з одного боку – щодо захисту прав та законних інтересів осіб та організацій, що потерпіли від злочину, а з іншого – захисту осіб, що притягнені до кримінальної відповідальності, від незаконного обвинувачення, осудження, необґрунтованого обмеження прав і свобод. Таким чином, вже на рівні принципів у практиці юридичного пізнання узгоджуються питання істинності (логічних норм) та законності (правових норм).

Отже, можна стверджувати, що **правова аргументація** – це раціональний спосіб переконання суб'єктів правовідносин за допомогою усного або письмового впливу на них, що здійснюється шляхом висунення, обґрунтування і критичної оцінки тверджень, гіпотез, пропозицій із застосуванням юридичної термінології з метою зміни їх поглядів чи переконань. Важливим елементом правової аргументації є наявність суб'єктів, які реалізують свою правосуб'єктність у процесі правотворчості чи правозастосування.

Разом із тим, правова аргументація члена парламенту, який намагається переконати у необхідності існування тих чи інших нормативних положень, або адвоката, що захищає обвинувачуваного на суді, доволі часто, пов'язана із застосуванням чуттєвих та емоційних факторів. У цьому випадку пропонент закликає аудиторію до захисту певних цінностей: політичних,

соціальних, іноді навіть особистих; звертається до почуття справедливості, апелює до солідарності, великодушності або жалю, використовує різноманітні соціальні стереотипи тощо. Суто формально така аргументація не має відношення до раціонального процесу пізнання істини. Однак не слід забувати, що людина – істота не лише раціональна, але й емоційна.

«Істина, – зазначав П.Юркевич, – стає благом, внутрішнім скарбом лише тоді, коли вона «лягає» на серце. За цей скарб, а не за абстрактну думку людина може стати на боротьбу з обставинами й іншими людьми, адже тільки для серця можливий подвиг і самовідданість.» Ці приклади показують, що правова аргументація не завжди є раціональною, а й може залежати від почуттів чи емоцій. Кінцева мета суб'єкта полягає у тому, щоб досягти згоди чи прийняття іншою стороною не лише запропонованих тверджень, тез чи рішень, але й тих аргументів, що й їх підтверджують.

4. Правова практика як критерій правової істини.

Ми розглянули питання про місце і роль категорії істини у праві. Тепер слід торкнутися практики як загального критерію істинності всякого знання. Оскільки істина має об'єктивний характер, треба порівняти її з об'єктом, що його вона відображає, аби встановити, що відображено свідомістю правильно, а що – ні. Цього можна досягти лише у процесі матеріальної дії на навколишній світ – на предмети природи і процеси суспільного життя.

Механізм дії практики як критерію істини має такий вигляд. Якщо зміни в об'єкті, зумовлені практичною дією на нього, виявляться тими, що їх ми передбачали, тобто ми досягнемо мети, то це означає, що вихідне розуміння було об'єктивно істинним. Якщо ми будемо виходити з неправильних уявлень про об'єкт, то не отримаємо на практиці тих результатів, на які розраховуємо, і наші погляди на об'єкт доведеться переглянути, визнавши, що вони частково або повністю були хибними.

При цьому, звісна річ, перевірку теорії за допомогою практики не можна розуміти як одиничний акт, що здійснюється безпосередньо після формування теоретичного положення. Поставлена свідомістю перед практикою ідеальна мета вимагає розглядати предмет під певним кутом зору і не здатна увібрати в себе повністю наявні уявлення про предмет. Отже, навіть повне здійснення поставленого завдання зовсім не означає такого ж повного доведення істинності вихідного положення. Крім того, слід пам'ятати: що загальнішою є теорія, то сильніше дається взнаки недостатність для її перевірки окремого акту практики. Перевірка теорії за допомогою практики являє собою процес, який значною мірою здійснюється вже під час створення нової теорії, коли кожний крок міркування перевіряється і підтверджується попередньою практикою.

Розглядаючи практику як критерій правової істини, треба врахувати, що, на відміну від природознавства, соціальне пізнання взагалі більшою

мірою визначається не взаємодією суб'єкта пізнання з природою, а практикою функціонування самого суспільства, підтримання нормальних соціальних відносин. Критерієм істини в галузі права є юридична практика. Істинність конкретної правової норми визначається репрезентативно саме для цієї державної вказівки юридичною практикою, динамічним її системним фрагментом, для якого характерні внутрішня єдність і достатня багатоманітність зовнішніх зв'язків.

При цьому слід виходити з того, що критерієм істини служить не практика взагалі, а лише спеціально обрана суб'єктом і ним же інтерпретована практика. Стосовно істинності правових положень, зокрема юридичних норм, дуже істотним є відбір практичного матеріалу для подальшої інтерпретації. Тому Л. С. Явич мав підстави для такого твердження: «Істинність висновків юриспруденції не може встановлюватися на основі вузькопрагматичного підходу, користі для даної хвилини і гаданої вигоди. Це особливо стосується фундаментальних положень загальної теорії права, які є результатом високого ступеня узагальнення і перевіряються у своїй істинності великими масштабами і достатньо довгими строками суспільно-історичної практики». Така особливість практики як критерію істини, певне, є наслідком діалектичного зв'язку її (практики) з теорією.

Іншою стороною того ж самого процесу виступає прогресивна **юридична практика** – діяльність суспільства, внаслідок якої демократично змінюються і функціонують правові відносини та всебічно розвиваються суб'єкти права. Для розкриття і подальшого застосування прогресивної юридичної практики як критерію істинності норм права слід врахувати також її взаємодію з усією суспільно-історичною практикою. Прогресивна юридична практика акумулює в собі у перетвореному вигляді фактично всі види соціальної діяльності, виступаючи єдиним цілим як граничний критерій істинності норм права.

Конкретна перевірка істинності норми права неможлива без правозастосування як особливого і в певному розумінні універсального способу реалізації юридичних норм. Безконфліктне, швидке, високоефективне застосування норми права є важливим свідченням його істинності. Якщо ж процес використання норми пов'язаний з різними труднощами, перешкодами, зупинками, то її зміст або форма (або і те, й те) неадекватно відображає предмет регуляції. Тут ідеться, насамперед, про перевірку істинності юридичних норм у розумінні забезпечення життєдіяльності суспільства.

Якщо ж вести мову про роль норм права у розвитку потенціалу людини, то в цій площині їхня істинність перевіряється не лише правозастосовною практикою, а й усім соціальним життям, практикою функціонування самого суспільства та розвитку соціальних відносин. «Суспільні відносини, – писав Й. Неновський, – розвиваються (а не просто змінюються) лише тоді, коли в них дедалі повніше розгортається і

здійснюється людська сутність». Суспільний прогрес виражається в тому, якою мірою людина вирізняється як визначальна продуктивна сила, чимраз повніше розкриваючи свої саме людські (духовні, творчі) властивості, якою мірою вона опановує як господар процес виробництва, постає над ним, виступаючи вже не стільки засобом, скільки метою виробництва.

Далі, істина відіграє надзвичайно важливу роль не лише у правотворчості, а й у правозастосовній діяльності, зокрема в розслідуванні злочину. Можна сказати, що вона є метою цієї діяльності. Критерієм тут також виступає юридична практика. Правопорушення існують не ізольовано, не поза якоюсь практикою, а в ній самій, зачіпаючи різні її прояви, різні сфери людської діяльності (промисловість, сільське господарство, торгівлю, транспорт, зв'язок, управління, охорону здоров'я, науку, саме правосуддя тощо). Звісно, для розв'язання пізнавальних задач і встановлення істини у кримінальній справі під час розслідування доводиться звертатися до конкретних форм суспільної практики. У вужчому розумінні критерієм істини в розслідуванні є практика кримінально- процесуальної діяльності, що становить елемент усєї суспільної практики, зокрема практика органів внутрішніх справ, прокуратури, служби безпеки, судів, громадських організацій у сфері боротьби проти злочинності.

Висновки.

Правова епістемологія(або правова гносеологія, або теорія пізнання права) – складова філософії права, яка вивчає пізнавальні процеси у функціонуванні права як засобу самоуправління суспільства, регламентації його саморозвитку. Вона досліджує процес вивчення правового аспекту буття суспільства як системи, що самоорганізується, та людини в їхній єдності, себто правову реальність, і відображення результатів її вивчення в юридичних положеннях. Центральне місце в ній посідає категорія істини, яка може бути охарактеризована як знання, що адекватно відображують пізнавані об'єкти. Критерієм істинності знання у правовій сфері, як і у будь-якій іншій сфері людської діяльності, виступає практика, оскільки тільки вона дає остаточну відповідь на запитання про відповідність знання дійсному станові речей.

Контрольні запитання

1. Як пов'язані між собою правова епістемологія, правова гносеологія та теорія пізнання права?
2. Що таке істина? Як можна визначити істину в праві?
3. Назвіть основні методи пізнання у праві.
4. Яке значення має обґрунтування знання і аргументація у праві?
5. Що виступає критерієм істинності знання у правовій сфері?

ТЕМА 8 ПРАВОВА АКСІОЛОГІЯ: ЦІННІСНІ ОСНОВИ ПРАВА

План

1. Цінності в праві і право як цінність.
2. Свобода як цінність. Право як форма свободи.
3. Справедливість як основна правова цінність.

1. Цінності в праві і право як цінність.

Аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне та моральне значення. Право – найдавніший і геніальний винахід людства, не менш значущий для його розвитку, ніж ті або інші винаходи техніки (колеса, машини, комп'ютери), а тому є одним з вищих загальнолюдських цінностей. Цінність відображає сутність, ціннісний рівень свідомості людини. Аксіологічне відношення дозволяє вирішити, чи варто пізнавати світ і змінювати його, чи варто взагалі жити, що людина може одержувати від світу і на що вона може сподіватися. Звідси можна зробити висновок: аксіологічний підхід є найважливішим способом розкриття природи людини.

Теорія цінностей (аксіологія) застосовується і у сфері права. У будь-якому суспільстві система правового регулювання містить у собі різноманітні цінності, оцінки, оцінні критерії, норми, соціальні інститути. Загальновизнано, що правові цінності і оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення.

Однак їм не можна дати точного і повного пояснення, не вдаючись до понять аксіології. **Поняття «цінності» вперше з'являється у філософії І. Канта**, який протиставив сферу моральності (волі) сфері природи (необхідності). Цінності самі по собі не мають буття, у них є тільки значущість; вони суть вимоги, звернення до волі, мети, поставленої перед нею. В історії філософії ми виявляємо декілька підходів в обґрунтуванні цінностей. Так, представники баденської школи неокантинства стверджували, що загальні цінності породжує «чиста воля», носієм якої є надіндивідуальна воля, а не індивідуальний суб'єкт.

В. Вундт, Ф. Йодль, Ф. Пауельсон вважали почуття (і відповідно цінності) чимось суб'єктивним. На противагу цьому Brentano і М. Шелер намагалися довести об'єктивний характер самого почуття і загальнозначущість та об'єктивність цінностей.

За Віндельбандом, цінностями визнаються Істина, Добро, Краса, а наука, правопорядок, мистецтво і особливо релігія розглядаються як цінності – блага культури, без яких людство не може існувати. **У XX ст. аксіологічну проблематику активно розробляли представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії.** Лінія розмежування філософських шкіл проходить через проблему раціональної, чи моральної (ціннісної), визначеності світу.

Як робоче визначення поняття «цінності» пропонуємо таке: цінність – це те, що почуття і розум диктують визнати особливо значущим із усього, що є, в ім'я чого проживається життя, а не заради чогось іншого.

Спрямованість установки суб'єкта і його дій на певну цінність називається ціннісною орієнтацією, процедура вибору на основі цінності – оцінкою.

Між цінностями, оцінками та нормами існують зв'язки. Тому в науках, що мають предметом мораль, право, мистецтво, необхідні їхнє взаємопов'язане вивчення і пояснення, а поряд із цим і розмежування.

Правотворчість і реалізація права являють собою сфери людської діяльності яскраво вираженого оцінного характеру. Внаслідок цього філософія права включає у свій предмет вивчення і дослідження правових цінностей, оцінки у сфері права тощо. Так, у філософії права (зокрема, в загальній теорії права) утворився певний теоретичний напрям – правова аксіологія. У свою чергу вона спирається на поняття загальної аксіології, теоретичні положення про цінності взагалі.

Право, на думку деяких дослідників, у своєму аксіологічному вимірі виступає як чітко визначена форма правових цінностей, як специфічна форма правової повинності, відмінна від усіх інших (моральних, релігійних і т. д.) форм повинності та ціннісних форм. Розглянемо ці цінності і, з'ясуємо, як вони пов'язані між собою, а також у чому полягає цінність права.

У найбільш загальному вигляді **під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей.** До них належать передусім невід'ємні атрибути права – свобода, рівність, справедливість.

У своєму конкретному виразі правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі і для самого суб'єкта, і для інших.

В основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У перебігу (і в результаті) правовідносин між людьми виникають правові вимоги, формуються соціально значущі норми та ідеали. Дія, що відповідає правовим вимогам, нормам та ідеалам, є законною і виступає як цінність і для суб'єкта діяльності, і для суспільства. У процесі відносин, що породжують явища, які мають індивідуальну і соціальну значущість, формуються ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка.

Ціннісна правова оцінка – це судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми, правового ідеалу. Правове судження, а отже, і оцінка можуть бути як вірними, так і невірними, а оцінне судження істотно відрізнятися від пізнавального судження.

Право як цінність вимагає в першу чергу сприйняття свого практичного призначення. Саме тому для соціального суб'єкта дуже важливою є його ціннісна правова орієнтація.

Ціннісна правова орієнтація – це особиста перевага правових ідеалів і вчинків, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності. Ціннісні правові орієнтації, з одного боку, залежать від багатьох чинників – життєвих умов, виховання, досвіду та ін., а з другого – вони не завжди пов'язані лише з індивідуальним досвідом, оскільки не тільки визначаються самим суб'єктом, а й виступають об'єктом виховання, маніпулювання та ідеологічного впливу.

Ціннісна правова установка – спрямований вплив соціальної групи, класу, партії, держави на формування правової орієнтації особистості, мас. У цьому впливі провідне місце посідає правова норма. Вона містить у собі ціннісну установку, що виражається у двох функціях відбиття дійсності.

Сучасне суспільство не існує поза ціннісними політико-правовими установками держави. Ухвалений закон завжди виступає вже як певна правова ціннісна установка.

Історія і сучасна практика показують, що найчастіше право означає «волю панівного класу, зведену в закон». Ця теза підтверджується й тим, що право за своїм ціннісним сенсом – проявляє себе неоднаково при різних політичних режимах – консервативному, ліберальному, авторитарному, тоталітарному та демократичному. Разом з тим відзначимо, що, по-перше, різні типи культур приписують праву неоднакову цінність. По-друге, цінність кожної правової норми, кожного правового інструмента щораз визначається як конкретне історичне явище. По-третє, цінність права неможлива поза контекстом діяльності суб'єктів права, організаційних сил, що відповідають інститутам по створенню і реалізації права.

Найзагальнішим чином власну цінність права можна визначити як вираз соціально організованої форми, проходження якої забезпечує відтворення правових станів правовими засобами, внаслідок чого народжуються нові можливості і свобода для саморозвитку людини та розвитку суспільства. Як таке право може надавати людям, різним суб'єктам права у вигляді суб'єктивних прав новий простір і людські можливості розвитку. При цьому метою права як соціально організованої форми є те, щоб воно не допускало підстав для гноблення та нещастя інших людей і могло протистояти цьому, погоджуючи поведінку з мораллю і справедливістю.

Характеристика права як цінності порушує питання про місце цієї цінності в класифікації цінностей взагалі. Розглянемо основні форми буття цінностей в їхньому співвідношенні.

Фундаментальним з теоретичної точки зору є поділ цінностей на предметні та духовні, що утворюють два полюси всієї сфери ціннісного ставлення людини до світу. Право належить до других, тобто є духовною цінністю поряд з такими, як моральні, релігійні, художні (чи естетичні), наукові, світоглядні цінності. Правові цінності в рамках духовних є відносно самостійними.

Правові цінності являють собою вид духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей. Вони призначені для створення, підтримання та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства. Правові цінності становлять елементи системи соціального (соціально-політичного) управління суспільством.

При цьому вони є деонтичними цінностями, тобто відрізняються чітко вираженим характером, що наказує та зумовлює їх належність до сфери належного. На відміну від інших деонтичних цінностей вони закріплюються формально і охороняються державою та її органами.

В аксіології права можна виділити **три основні форми буття цінностей**: суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності, особисті (чи екзистенціальні) цінності.

Розглянемо ці форми буття цінностей докладніше.

Суспільні цільові цінності та ідеали. Вихідною формою правових цінностей є їхнє існування у вигляді цінностей, вироблених суспільною і правовою свідомістю. Вони присутні в правовій свідомості у вигляді узагальнених уявлень про справедливість, волю, рівність у різних сферах суспільства. Правові ідеали лежать в основі правових обов'язків, тобто деонтичних правових цінностей.

Під ідеалом звичайно розуміють те, до чого ми прагнемо, нормативно-ціннісний зразок належного в його найвищій, найбільш розробленій формі.

І. Кант і Й. Фіхте зазначали, що ідеал – це вища, кінцева мета на шляху поступового «морального самовдосконалення», поступового усвідомлення гідності людини як вищого і єдиного принципу «ідеального» законодавства. За твердженням І. Канта, право являє собою мету суспільства, що перебуває в громадянському стані. Право виступає для людей вищим принципом, з якого повинні виходити всі максими, що стосуються суспільства.

У той же час право є лише моментом духовного ставлення до світу, але не охоплює його цілком. Тому правовий ідеал виступає лише моментом ідеалу суспільного та ідеалу духовного життя, до складу якого входять Істина, Добро, Краса. Вищі цінності наповнюють людське життя вищим змістом і виступають в індивідуальній та правовій свідомості найважливішими ціннісно-змістовними орієнтирами. Таким чином, право для людей, їхні життя і доля є основою самовдосконалення особистості, формами реалізації активності, творчості людини, гарантією волі та захисту від зла і несправедливості.

Основною темою вчення про суспільний і правовий ідеал має бути не пошук кінцевої формули суспільної досконалості, а вказівка на ті дійсні шляхи і засоби, за допомогою яких можна поліпшити усякий можливий правопорядок.

Предметно втілені цінності. Самі правові ідеали не залишаються лише фактом пануючої правосвідомості, а закріплюються в нормативних

актах, конституціях і законах. Вони входять у правову нормативність як провідний елемент. Отже, правові ідеали реалізуються у системі правових відносин – у вигляді взаємовідносин формально рівних, вільних та незалежних один від одного суб'єктів права, у правових процедурах і механізмах, що закріплюють норми і закони в культурі.

Із зміною суспільних та правових відносин відбувається переоцінка цінностей: багато чого з того, що вважалося абсолютним і нерушним, знецінюється, і навпаки, нові паростки суспільного буття породжують нові ціннісні ідеали. Відповідно до ціннісних ідеалів, що змінилися, переоцінюються і предметно втілені цінності.

Особистісні (чи екзистенціальні) цінності. У кожної людини з дитинства під впливом оточуючого середовища і на основі психологічного типу особистості складається певна система життєво важливих цінностей. Життєвими цінностями їх робить не предметний зміст, а їхня реальна роль і значущість у системі життєвих орієнтацій людини.

Особисті цінності являють собою ідеальні уявлення про блага, права і межі їх прагнення, пов'язані з її схильностями та бажаннями, і виступають певною мірою як авторитетні і обов'язкові установки свідомості особистості.

Одні правові цінності в тому чи іншому ступені реальні в змісті наявних, засвоєних у вигляді правил норм поведінки суб'єктів права, інші є їхніми цілями та ідеалами. Але те, що люди вибирають собі як цінність свого життя, у чому вони бачать сенс свого існування, не є обов'язково чимось високим, шляхетним; воно може бути спрямоване і проти інших людей. Те, що обирають люди, і те, що вони роблять, залежать від духовного рівня людини.

Таким чином, правові цінності є похідними від поняття особистості. Ідея цінності людини вистраждана всією історією філософії та культури Заходу, хоча вона і пройшла різні етапи власної дискредитації.

Право в життєдіяльності суспільства і людини виступає і як основа його самотворення в історії, і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи та відмежування від варварства і несправедливості. Аналіз природи правових цінностей ієрархії, а також виявлення цінності права дозволяють перейти до обґрунтування ідеї права як ідеї волі і розгляду права як форми волі.

2. Свобода як цінність. Право як форма свободи.

Ідея свободи, на думку філософів (Ш. Монтеск'є, Г. Гегеля, М. Бердяєва), є багатозначною, породжує сплетіння безлічі непорозумінь. Тому слід спочатку зробити застереження щодо того, в якому сенсі можна розуміти це слово, починаючи з найпростіших і доступних для пізнання значень.

По-перше, доцільно відокремлювати «юридичну» свободу від «фактичної». По-друге, слід урахувувати умовний характер поділу на «внутрішню» та «зовнішню» свободи. По-третє, треба виділяти два типи

свободи: свободу «від» (негативну свободу) і свободу «для» (позитивну свободу). **Правова свобода** є формальним дозволом вчиняти певні дії, не побоюючись, чи відповідає цей дозвіл діяти реальній можливості. **Фактична свобода** найчастіше розуміється як нічим не обмежене виявлення – «що хочу, те й роблю». **Юридична свобода** містить у своїй основі свободу вибору. При цьому свободою називається, по-перше, сам факт вибору, а по-друге – непередбачуваність того, що саме індивід вибере. І чим більше він має вибору, тим більше має свободи. Однак **феномен свободи не може бути зведений до свободи вибору.**

В структуру свободи особи вибір входить як момент і елемент поряд з «внутрішньою» свободою і свободою, що включають у себе два основні компоненти: почуттєвий і раціональний. Сама ситуація вибору – ще не свобода, а тільки передумова вільної дії. Треба відзначити, що «внутрішня» **свобода** – це не схована, не підпільна свобода. Це реально виявлена свобода в сенсі звільнення людини усередині себе від кайданів власних стереотипів і внутрішніх страхів. «Зовнішня» **свобода** припускає пошук обмежених засобів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони забороняючого характеру (як частина культури), а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їхніми суспільними правами і свободами. На думку Гегеля, жодна людина не має ідеї про власну свободу, якщо вона не має ідеї про свободу інших і соціальний зв'язок між собою та іншими. Жодна людина, не маючи чіткої ідеї про власну свободу, не має і чіткої ідеї про свободу інших і зв'язок між цими свободами.

Свобода «від» (негативна свобода) виступає у світі, в якому індивід має певну зону вибору ідей і дій без можливості натрапити на обмеження і репресії. **Свобода дій** – не самоціль, а умова саморозвитку людини. **Свобода «для»**, чи позитивна свобода, уможливує дію відповідно до власної системи цінностей і власних цілей.

У певних історичних умовах, в яких люди мають значний ступінь свободи, вони так чи інакше відмовляються від неї на користь авторитарної влади, для того щоб збільшити можливість досягнення власних цілей. Це різновид заміни теоретично можливого практично здійсненим. Оскільки позитивна свобода має першочергове значення, така заміна видається розумною. Реальні форми втечі від свободи трапляються досить рідко. Розглянемо, **як розумілася свобода в різні епохи, у різних системах права.**

Античне право, визнаючи протилежність вільної людини і раба, було далеким від того, аби надати свободі реального статусу, роблячи із рабства одних умови дійсної свободи інших. Але в той же час античне право показує, що свобода, будучи реальною, залишається лише привілеєм деяких і не може визначити людську сутність у її загальності. Тому не можна заперечувати певний прогрес у свободі людей при переході від античного до сучасного права, оскільки останнє вважається загальною належністю людини. Античне право продемонструвало обмежену, але конкретну і реальну свідомість

свободи, тоді як сучасне право, визначаючи свободу універсальною цінністю, безпосередньо включає в це визначення обмеження свободи відповідно до поширеного визначення: право – «ще сукупність умов, при яких свавілля однієї особи збігається зі свавіллям іншої особи з погляду загального закону свободи».

Період Середньовіччя християнська теологія пов'язує зі свободою рух Духа. Дух є рух, але як спонтанність і порив. У рамках християнського вчення з боку Бога вища природа людини показується Ісусом Христом, Богом, який прийняв людський вигляд; з боку людини – його «творчістю із себе», створенням «нового, чого ще не було».

Християнське вчення містить у собі позитивну концепцію свободи. Якби не було цього Божого дарунка (свободи) людині, не було б і гріхопадіння в історії людини і нестатку.

В епоху Відродження і наступний період під свободою розуміли безперешкодне розкриття здібностей особистості. У природно-правових концепціях Нового часу свобода тлумачилася як абсолютна цінність, як підстава пізнання і права, як вихідна передумова всіх природних прав людини. Підкреслювалися її невідчужуваний характер, її властивість споконвічності і безумовної належності особистості.

У класичній європейській філософії поряд з обґрунтуванням свободи як властивості, форми світу (не розкладені на елементи) увага акцентувалася на двох головних пунктах:

- розуміння свободи як пізнаної необхідності, як підстави мислення і пізнання, можливостей людини в щось вірити і бути;
- визначення свободи як живого подиху (пульсації) саморозвитку людини в історії, що виступає як процес модифікації свободи.

Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель виводили поняття свободи на тлі розходження внутрішнього і зовнішнього. Явище, що називається вільним, містить підставу самого себе (тобто є самопричинним явищем), а щось, що має підставу поза собою, – не вільне, оскільки воно полягає в причинному ланцюзі, тобто має причинні обґрунтування і причини пояснення. Саме в цьому сенсі великі філософи говорили, що свобода має причину в самій собі і не має причини поза собою. Вони визначали право через свободу, споконвічно припускаючи, що людська свобода в принципі не може бути безмежною і має потребу в різних правових формах її реалізації.

У неокласичній філософії проблема свободи виходить за рамки психологізму і гносеологізму свободи – причеченість на свободу в Ж. Сартра, філософія свободи як можливості бунту в А. Камю, свобода як надвітальний феномен у філософії М. Шелера, свобода як подолання відчуження в контексті відношення «Я-Ти» у М. Бубера, «теологія звільнення в просторі, вихід людини за межі своєї одномірності» у Г. Маркузе та подається в інших версіях. **Українська філософська традиція** розглядає свободу як здатність людської душі, як панування людини над своїми страстями й чуттєвістю. 3

позиції гуманізму розглядав свободу й М. Бердяєв. У праці «Про рабство і свободу людини» він показав, що різним формам рабства протистоять їхні альтернативи – різні форми свободи. Сама свобода, на його думку, існує в трьох формах: ірраціональній, тобто вираженій через почуття, переживання; раціональній, пов'язаній з розумом; трансцендентальній, даній Богом особистості, що виражає духовність. Для цього філософія права використовує поняття «ступінь свободи».

Для соціального суб'єкта ступінь свободи завжди пов'язаний з тими чи іншими формами права – економічною, політичною, екологічною, сімейною і т. д., що склалися в системі певних соціальних відносин. Отже, ступінь свободи з'являється як вираз існуючих у суспільстві «свобод» – політичної, економічної, соціальної та ін.

В юриспруденції філософська категорія ступеней свободи називається поколінням прав. Юристи акцентують увагу на тому, що право виражає конкретно-історичний ступінь свободи, властивий певному шаблону розвитку людства, тому розвиток права слугує показником розвитку свободи людини.

Перше покоління прав – право на життя і власність майна. Воно визначається самою природою людини і виступає як її здатність захищати своє життя і засоби для існування.

Друге покоління прав – соціально-економічні права – означає розвиток свободи людини в системі соціально-економічних і правових відносин під кутом зору соціальної та економічної справедливості.

Третє покоління прав – право на мир, здорове довкілля та ін.

Четверте покоління прав стосується перехідного стану між життям і смертю як фінальними цінностями людства (аборти та ін.).

Звідси випливає одне з теоретичних положень, що мають вирішальне, першорядне значення для розуміння правових питань, можливо, одне з найбільш істотних у філософії права. Саме право за своєю вихідною сутністю є форма створена людьми, що логічно й історично призначена бути інститутом, покликаним упорядковувати свободу людини, додати їй визначеності і забезпеченості, а звідси – й людського змісту, істинно людської цінності.

Право – не просто загальний масштаб чи саме рівна міра, насамперед свободи індивідів. Вільні індивіди – суть і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, там не може бути і якихось дійсно індивідуальних правових та інших суб'єктів права, дійсно правових законів та правових відносин і в суспільстві в цілому, і в конкретних різних сферах суспільного і політичного життя.

Отже, право має настільки ж фундаментальний для суспільства характер, як і свобода, що приймає різні форми як в індивідуальній свідомості, так і в історії суспільства.

3. Справедливість як основна правова цінність.

Слово «справедливість» походить від слова «право» (правий, правда), а в латинській мові означає **justitia (справедливість) – від jus (право)**. Від своїх джерел, від Вед і Упанишад, Гесюда і Гомера справедливість тлумачилася як «сухий світопорядок», духовна основа історії. В цьому розумінні справедливість витлумачувалася як якась матриця природних процесів і людських здійснень. У понятті справедливості, узятій в її світоглядному відношенні, як би закладене запитання: чи може світ і суспільство бути бездоганними? Справедливість в очах давніх виступала як міра, закон та принцип. Богиня Діке була носієм права, правди і справедливості.

Протилежністю справедливості виступає несправедливість, руйнування порядку. Коли справедливість виражає досягнуту для даного історичного періоду гармонійність, оптимальність людських стосунків, свідомість її не фіксує. І в цьому плані вона співзвучна свободі.

Право є мірою реалізації свободи і у той же час нормою політичної справедливості. Іншими словами, право є нормативно закріплена справедливість.

Звичайно античні філософи відносили справедливість до високих моральних якостей людини. Платон в «Державі» пов'язував справедливість з ідеєю блага, оскільки через нього досягається корисність справедливості, що сама є благо. Справедливість, на думку Платона, є не окрема чеснота, а співвіднесення чеснот та їхня гармонія і пропорція. Чеснота є справедливістю, коли вона в співвіднесенні, у пропорції. Окремо справедливості не існує.

З часів Аристотеля виділяють два види справедливості: розподільчу і врівноважуючу.

Розподільча справедливість як принцип означає розподіл загальних благ за гідністю, відповідно до пропорційного внеску і внеску того чи іншого члена суспільства. Тут можливе як рівне, так і нерівне наділення відповідними благами (владою, почестями, грошима). Критерієм врівноважуючої справедливості є арифметична рівність. Сфера застосування цього принципу – цивільно-правові правочини, відшкодування збитків, покарання та ін. Принцип справедливості говорить: не всім те саме, а кожному своє (за гідністю), тому що для нерівних рівне стало б нерівним.

Дж. Локк в творі «Два трактати про державність правління» висловив свою концепцію права і суспільного договору, де розділяв справедливість як договір, підпорядкування закону і як досягнення гармонії між особистими і суспільними інтересами.

Кант наголошував на розходженні етичної та правової справедливості і на основі цих розходжень робив такий висновок: «суд справедливості» містить у собі суперечності і складається як би із двох судів: «суду совісті»,

що належить до етичної справедливості, і «суду права», який виражає правову справедливість.

Французький філософ **П'єр Жозеф Прудон** вважав справедливість основним поняттям моральності. У роботі «Про справедливість у церкві і у Революції» він відзначав, що першою ознакою справедливості та її початком слугують почуття гідності людини, взаємоповаги, гармонії особистих інтересів.

К. Маркс і Ф. Енгельс у тлумаченні поняття справедливості виходили з матеріалістичного розуміння історії. Вони розглядали соціальну справедливість як складне моральне, соціально-економічне, правове та політичне явище, їх цікавила проблема залежності справедливості від розвитку суспільного буття і суспільної свідомості, у справедливості вони бачали і ідеал, і реальність.

У теперішній час поширення одержали **ліберальні концепції справедливості**. Так, американський філософ **Дж. Роулс** у книзі «Теорія справедливості» наводить два змістовних принципи справедливості: 1) кожна особа повинна мати разом з іншими правами право на більш широку свободу; 2) соціальна і економічна нерівність повинна бути відкритою для всіх на умовах чесної рівності можливостей. Роулс підкреслює, що справедливість фіксує в першу чергу реальне становище особистості в суспільстві, свідчить про неможливість нормального життя в суспільстві без задоволення елементарних економічних, політичних, духовних, правових потреб його членів, без охорони їхніх прав і свобод.

У сучасній філософській думці загально визнані такі властивості справедливості.

1. Справедливість не буває однозначною. Пов'язана з різними суспільними відносинами (економічними, соціальними, політичними, моральними, правовими), вона змінює свій зміст не тільки в різні історичні епохи, а й у рамках одного історичного періоду; справедливість як реальність існує лише в діях соціального суб'єкта. Без суб'єкта в суспільних явищах немає властивості «справедливості», вона проявляється лише у відносинах «суб'єкт-суб'єкт» або «суб'єкт-суспільний інститут». Від того, в які відносини вступають із людиною держава, класи, соціальні групи, церква та інші інститути, виникає їхня оцінка як «справедливих» або «несправедливих».

2. Співіснування людей на ґрунті взаємного визнання прав і свобод становить такий порядок їхнього співіснування, що може бути названий справедливим, або «справедливістю». Саме справедливість виступає основою ідеї, виражає її сутність, а особливий акт визнання визначає як справедливість, так і феномен права в цілому.

3. Справедливість є й мірою відносного достоїнства цінностей, мірою їхньої рівноваги та субординації. Справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і одночасно

визначальний момент домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей.

4. Зміст справедливості як реальності полягає в трьох основних аспектах: мірі віддачі, мірі вимоги та правомірності оцінки. Універсальну справедливість характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність, добре ім'я («гідність»), які можна знайти вже в давньому карному праві.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає в тому, що стосовно один одного люди мають право на певний відносний стан рівності або загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є **ідея прав людини**, тобто визнання однакового поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітетів, пов'язаних з національними і релігійними ознаками, або нерівності, відповідно, до якої розподіляються блага.

Саме образ людини багато в чому визначає вибір концепції справедливості. Сучасні її концепції містять у собі образ людини як істоти, здатної до самовдосконалення, тобто гідної, так й істоти автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Тому найбільш підходящим буде такий принцип справедливості, який забезпечить найкращі умови для самореалізації і автономії особистості, міру співвідношення свободи і рівності.

Інституційний захист людини як суб'єкта ґрунтується на визнанні людської гідності і забороняє принижати її гідність як невід'ємне право людини.

Висновки

1. Поняття «цінності» розкриває внутрішній, духовний аспект відносин людини з природою, іншими людьми, самою собою та Богом. Цінності становлять низку «ідеальних об'єктів», між якими спостерігається деякий порядок.
2. Вихідним для розуміння права як цінності є розуміння його як форми здійснення свободи, як загальної міри свободи індивідів. Вільні індивіди – суть і зміст права.
3. Вищим визначальним виразом права є визнання автономії кожного члена суспільства, його незалежності. Основною правовою цінністю є справедливість, що може розумітися як прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, платити кожному своє і забезпечує умови для реалізації здібностей кожного.

Контрольні запитання

1. Що означає термін «цінність»?
2. Як співвідносяться поняття «цінність» та «оцінка»?

3. Дайте визначення таких понять, як мета, ціннісна орієнтація, оцінка, норма.
4. Яке місце посідають цінності в структурі людської діяльності?
5. У чому відмінність індивідуальних і суспільних цінностей? Які цінності є правовими і чому?
6. Назвіть вищі цінності людини і дайте їхню коротку характеристику.
7. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «правовий ідеал» і яку роль він відіграє в правовому житті?
8. Що таке свобода і для чого вона існує? Що з нею робити?
9. Що являє собою рівність? Як співвідносяться свобода і рівність?
10. Яке місце посідає справедливість у системі вищих цінностей? Як співвідносяться справедливість і право?
11. Які зв'язок, співвідношення між свободою, рівністю та справедливістю?
12. Який зв'язок між справедливістю і поняттям суспільного ідеалу?

ТЕМА 9

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА АНТРОПОЛОГІЯ: ГУМАНІСТИЧНА ПРИРОДА ПРАВА

План

1. Природа людини і право. Антропологічні основи права.
2. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.
3. Особистість і право. Гуманістична природа права.

Будь-яке праворозуміння спирається на відповідну концепцію природи (сутності) людини. У класичній філософсько-правовій думці уявлення про природу людини виступали як граничні підстави для суджень про загальну правомірність владних рішень. Антропологія завжди несла в собі загальний критерій правомірності. Ця обставина зумовила виникнення в рамках філософії права такої теми, як права антропологія.

Що являє собою права антропологія, які антропологічні основи правопорядку в цілому і прав людини зокрема, що означає «людина юридична», як пов'язані між собою особистість і право?

1. Природа людини і право. Антропологічні основи права.

Феномен права найтіснішим чином пов'язаний з людиною, її сутністю, сенсом людського буття. **Взаємозв'язок людини і права зумовлює антропологічну позицію стосовно права.** Сутність останньої полягає в тому, щоб показати право як явище, без котрого людина не може існувати, з одного боку, і виявити в структурі людського буття такі моменти, що у зовнішньому виразі дають правові відносини (право) – з другого. Саме

визнання взаємозв'язку людини і права робить правову антропологію необхідною і можливою.

Як відомо, **філософською антропологією** називається частина філософії, в якій вивчається людина як особливий рід суцього, осмислюються проблеми людської природи та людського буття, аналізуються способи людського існування.

Філософська антропологія є фундаментом сучасної моральної і правової філософії. Саме апеляція до сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права і критерій справедливості. Тому **правову антропологію** можна визначити як вчення про основи права в людському бутті, спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права, чи стисло – вчення про право як спосіб людського буття.

Однією з центральних проблем правової антропології є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цього питання виявляється можливим тому, що існує закономірність кореляції «образу людини» і «образу права». Сутність її полягає в тому, що той чи інший «образ права» (праворозуміння), а також обумовлена ним правова система орієнтуються на визначений «образ людини» (концепція природи людини) і від нього ведуть свій відлік як на власну вихідну точку.

Розглянемо, як вирішувалося питання про антропологічні підстави правової теорії трьома ключовими фігурами новоєвропейської філософії права – Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом і якими були практичні наслідки такого рішення.

За Т. Гоббсом, людина – це абстрактний індивід (рівний таким самим абстрактним індивідам), який керується виключно своїми інтересами. Необхідність же правопорядку, тобто загальних для всіх людей норм, він усвідомлює лише під загрозою насильства з боку таких самих індивідів, і ця погроза виправдовує механічну силу штучної особистості – держави, яка з'єднує індивідів в одне ціле. Внаслідок цього суб'єктом правопорядку виявляється зовсім імморальний, егоїстичний індивід, який прагне перетворити іншого на засіб і який уклав з ним договір лише під погрозою власної безпеки. Отже, образу людини, що виходить виключно з власних інтересів, відповідає такий образ права, де власне правова реальність підмінюється реальністю державних розпоряджень.

Свою теорію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо будував на тих самих антропологічних засадах, що й Т. Гоббс. Індивід у нього так само керується мотивом особистої розсудливості, прагненням до самозбереження і щастя. І хоч у Ж.-Ж. Руссо індивід надає перевагу правовому порядку над деспотичною державністю, але не на безумовних моральних підставах, а підкоряючись усвідомленню небезпеки, яка йому загрожує з боку цієї державності. До додержання загальних норм не тільки держава примушує індивідів, а й саму її примушує надіндивідуальна недержавна воля. Воля народу ставиться вище будь-якої законності і починає здобувати ті ж самі

риси, що і монархічна сваволя Т. Гоббса. У результаті цього право втрачає свою самостійну реальність і зводиться до виправдання нової сваволі.

Таким чином, на ґрунті уявлень про людину як про «розумного егоїста» затвердiti примат права стосовно зведеної в закон волі верховного правителя неможливо, оскільки така людина не має внутрішнього критерію для вибору в ситуації нормативно-ціннісного конфлікту, а має потребу в зовнішній авторитетній опіці.

Вихідним пунктом філософії права **I. Канта** є вчення про людину як про істоту, котра принципово здатна стати «паном собі самому» і тому не потребує зовнішньої опіки при здійсненні ціннісно-нормативного вибору. Така людина не розумний егоїст, а моральна істота. Це означає, що автономія (нормативна незалежність), чи здатність «бути паном собі самому», виступає вихідним і основним значеннєвим моментом права. І хоча це усього лише ідеальна властивість людини, але вона передбачається як природна і тим самим задає критерій правомірності рішень влади. У соціальному плані морально автономний індивід характеризується як суб'єкт, здатний протистояти експансії будь-якої чужої волі, зведеної в закон.

Отже, тільки образ «людини моральної» виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей. Індивіди, які порізно прийняли рішення жити відповідно до категоричного імперативу, уможливають і право, і всякі угоди на основі взаємної вигоди. Філософсько-правова теорія I. Канта є класичним зразком відповідності «образу права» і «образу людини».

Який же «образ людини» повинен бути підставою сучасної правової теорії? Чим характеризується людина як особливий вид буття? Яка специфіка людської природи?

Природу, чи сутність людини, часто зводили до розумності, свідомості, моралі, мови, символічності, предметної діяльності, волі до влади, гри, творчості, релігійності і т. д. У той же час сучасна філософська антропологія виявляє в людині деяку інтегральну властивість – її «відкритість», незавершеність як істоти. На відміну від тварини людина постійно переборює свою видову обмеженість так само, як і соціальну обмеженість, постійно трансцендуючи, звеличуючись над наявними обставинами. У цій незавершеності полягає величезний потенціал людини, її саморозвитку. Саме цю «відкритість» мав на увазі Ж.-П. Сартр, коли стверджував: «Людина – це свобода».

При цьому слід пам'ятати, що не можна абсолютизувати пошуки єдиної і «істинної» природи людини. Такої просто не існує. На цей момент звертав увагу американський філософ **Дж. Лакс**, який висунув тезу **про множинність людської природи**. Він вважав, що твердження про природу людини, тобто про те, що становить стійкі людські характеристики, належать до групи фактів вибору, що включають до свого складу одночасно суб'єктивні та об'єктивні елементи. Так, об'єктивною підставою для

судження про природу людини слугує певний набір засобів якостей людяності, а остаточний вибір залежить від суб'єктивних ціннісних переваг. Тому визнання універсальності прав людини залежить від ціннісної переваги сьогоденішнього цивілізованого людства, що полягає в звеличенні подібності між людьми і відхиленні розходжень як неістотних.

У цьому зв'язку концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до проявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права, оскільки, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, в якій ця своєрідність не завдає нам шкоди.

Незважаючи на те що «образ людини» залежить від нашого вибору, ми можемо вказати на спосіб дії, що дозволяє виділити людину з усіх інших живих істот. Таким способом дії є «належність», що тісно пов'язана з відкритості людини світу. **Е. Агацці** звернув увагу на те, що кожна людська дія пов'язана з деякою «ідеальною моделлю». Людина постійно співвідносить свої дії з ідеальними зразками, з тим, що «належить бути», і тим самим спрямовується до цих зразків. Саме ціннісною орієнтованістю своєї поведінки людина відрізняється від простої цілеспрямованості поведінки тварин.

Оскільки ж сфера «належного» є особливістю власне людської дії, то і мораль, і право як найбільш розвинені нормативно-ціннісні системи, без яких людина не може бути людиною, виявляються характеристиками її способу буття. Тлумачення специфіки людського буття як буття істоти, що орієнтується на «належне», розкриває перед правовою антропологією нові обрії.

Традиційно **одним з основних завдань правової антропології** є обґрунтування ідеї права як особливого нормативного порядку з огляду на уявлення про сутність людини, чи людську природу. Це передбачає відповідь на питання про те, чому сфера політичного, тобто загального людського існування, необхідно оформлюється за допомогою права. Тут потрібно виправдання того факту, що люди підкоряються певним правилам і можуть бути примушені до їх виконання.

Існують різні методологічні позиції щодо обґрунтування права. Онтологічно зорієнтований об'єктивізм прагне вивести моральні і правові норми з пізнання природи людини, а деонтологічно зорієнтований суб'єктивізм заперечує таку можливість, вбачаючи критерій істинності нормативних положень в їх самоочевидності.

Обидва підходи є певною мірою однобічними. Слід урахувати, що багато непорозумінь виникають через нерозрізнення двох моментів. По-перше, тієї очевидної істини, що мораль і право безперечно засновані на людській природі; по-друге, того, що основні цінності та норми не можуть бути виведені безпосередньо з людської природи. Тому ми можемо лише

констатувати зв'язок людської природи і етичних (морально-правових) норм, але не можемо прямо виводити їх з людської природи.

Спробою подолання односторонності, що характерна для розглядуваних позицій, є **правова антропологія**, заснована на парадигмі інтерсуб'єктивності, що формується в межах політичної антропології. Особливістю даного підходу є поєднання антропологічного і морального моментів в обґрунтуванні права, що дозволяє уникнути як зайвого натуралізму, так і чистої належності. Тому сама правова антропологія – це завжди етико-антропологія, що поєднує у собі моменти дескриптивності і нормативності. Її основним завданням є не виведення змісту правових норм із природи людини, а скоріше кореляція «образу людини» і «образу права» як феноменів, зміст яких залежить від ціннісних переваг, легітимація другого першим.

Виділяють **два фундаментальні запитання політичної (правової) антропології:**

- 1) що є головним чинником людського існування: конфлікт чи кооперація? (запитання про спосіб людського існування);
- 2) що є першорядним для людського співжиття: щастя чи свобода? (запитання про мету людського існування). Вибір моделі образу людини як переважно конфліктної чи переважно кооперативної істоти впливає на вибір моделі легітимації держави і права: кооперативної чи конфліктної. На наш погляд, при вирішенні цього запитання не можна діяти за принципом «або-або», тому що природа людини не може бути однозначно зведена або до конфлікту, або до співробітництва.

Тут скоріше підійде синтетична формула взаємодоповнюваності при нормативному пріоритеті одного з них – конфлікту (в сучасних культурно-історичних умовах), що відповідає антропологічній формулі І. Канта «нетовариська товариськість». Подібний метод може застосовуватись і для вирішення другого фундаментального запитання, тобто запитання про те, що є більш фундаментальною підставою: щастя чи свобода. Оскільки в ліберальній теорії кожному надається свобода влаштувати щастя на власний розсуд, поняття щастя перетвориться на поняття свободи волевиявлення.

Насамперед право складається з тих правил, якими люди керуються в їхньому спільному житті і які надають право на примус у разі їх недодержання. Цей примус виступає як кара в кримінальному праві і як визнання недійсності відносин (правочинів) – у цивільному праві. Ці правила виявляються особливо значущими, коли виникають суперечності інтересів, тобто спорів. Право в цих випадках відіграє роль третьої, незацікавленої сторони, до якої апелюють інші сторони.

Які ж антропологічні підстави користування людьми визначеними правилами? Як уже підкреслювалося, однією з таких підстав слугує

відкритість людини світові, тобто її універсальна здатність до вільної дії і пов'язана з нею конфліктність.

Відкритість світові є зворотною стороною такої особливості біологічної конституції людини, як брак спеціалізації її здібностей, що виражається поняттям «недостатньої істоти». Вона виявляється в таких позитивних якостях, як здібність до динамічного саморозвитку, практична пристосовуваність до обставин, обдарованість різнорідними задатками та здібностями. Заснована на таких якостях свобода дій виявляється в тому, що людина здатна рефлексивно, тобто свідомо, ставитися до умов свого життя, певним чином їх позначаючи і осмислюючи. Вона здатна оцінювати ці умови і на основі оцінок намагатися їх засвоїти, тобто пристосувати їх до своїх потреб, або перетворити їх.

Рефлексивне ставлення людини до себе самої і своїх дій має два моменти: людина здатна на свідомі вчинки і вона може обирати серед безлічі різних можливостей одну чи декілька. Це й означає, що людина здатна на вільні вчинки. У той же час свободу дій слід тлумачити не як абсолютне, а як відносне поняття. Платою за відкритість структури спонукальних мотивів і реакцій людини є насильство і погроза бути вбитою. Небезпека насильницької смерті від рук собі подібних має ту ж саму антропологічну основу, що і свобода дій, для того аби не пересилили негативну можливість і необхідне право.

Таким чином, свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння сутності правил, здатності до судження), і необхідним (необхідне обмеження свободи). Право обґрунтовується тим, що, з одного боку, воно є інститутом, який робить свободу можливою, а з другого – що, захищаючи її від небезпеки, заважає трансформації свободи у свавілля. У тісному зв'язку з розумінням способу буття людини як буття у свободі знаходиться проблематика наступних питань теми: про антропологічне обґрунтування прав людини і про «правову людину» як суб'єкта права.

2. Філософський зміст і обґрунтування прав людини.

Поряд з обґрунтуванням права взагалі як особливого нормативного порядку найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини, тобто відповідь на запитання: чому від правового порядку вимагається захист прав людини? Це запитання про особливу якість правопорядку, що відповідає сучасним цивілізаційним стандартам.

Маючи безпосереднє відношення до з'ясування того, що таке право, це запитання включає три моменти:

- а) опис феномену прав людини як такого (аналітичне завдання);
- б) з'ясування статусу прав людини (легітимаційне завдання);
- в) обґрунтування ідеї прав людини (нормативне завдання).

Що ж являють собою права людини з позицій філософії права?

Права людини є одним з видів прав узагалі, з поняттям яких пов'язані деякі сприятливі, позитивно оцінювані стани їх власника. З позиції однієї з двох альтернативних теорій – теорії волі права дають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, що перебуває з ним у конфлікті. З позицій іншої теорії – теорії інтересу права слугують захисту чи здійсненню інтересів їх власника.

Поняття «права» та «обов'язки» мають настільки величезне значення для розкриття феномену права, що вони можуть бути названі модусами права. Коли говорять: «Я маю право», то мається на увазі: «Я можу», тобто це висловлювання належить до модальності можливості чи свободи. Коли говорять: «Я зобов'язаний», то мається на увазі: «Я повинен», тобто цей тип висловлювань належить до модальності належності.

Правовий модус «правомочності» має місце лише там, де йому є протипавага в модусі «обов'язку». Це говорить про доповнюваність прав та обов'язків, хоча ця доповнюваність і припускає нормативний пріоритет модусу «правомочності».

З усіх видів прав філософа насамперед цікавлять «права людини», тобто ті, що належать людині як такій. Вони є суб'єктивними правами, на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин. Вони перебувають у центрі політичного проекту сучасності, сутність якого виражається у підкоренні влади принципам справедливості. Вони являють собою опосередковані принципи справедливості, чи моральні критерії, якими повинен керуватися правопорядок.

За своїм сенсом права людини окреслюють простір, що забезпечує кожній людині умови її самореалізації, тобто простір її особистісної автономії.

З часів Просвітництва права людини іменувалися «природженими», «священними», «невідчужуваними». І в цьому виражалася уявлення про самоцінність і безумовну значущість прав людини. Натуралістичний термін «природжені» фіксував розуміння прав людини як таких індивідуальних правомочностей, що існують до і незалежно від будь-яких людських установлень, від усієї практики позитивного права; вираз «священні» має такий світський сенс: «безумовні», «незаперечні», чи, юридичною мовою, «понад-» або «надюрідичні»; автентичний сенс, що вкладається в поняття «невідчужуваних прав», полягає в тім, що вони «невід'ємні», тобто ніхто і ніколи не може відібрати їх в людини, у тому числі й сама людина не може від них відмовитися.

Традиційно у ліберальній перспективі права людини розуміються як такі права індивідів, що дають їм можливість захищатися від посягань на їхню волю з боку структур державної влади. Вони мають антиавторитарний сенс, тобто, по суті, негативний сенс, як вираз «свободи від», і їх суворе забезпечення є безумовною вимогою сучасної епохи. Однак права людини і право в цілому здобувають ще й позитивний сенс, вони самі виступають як

сила, що наповнює змістом суспільний простір. Завдяки правам людини право виступає як умова участі кожного в суспільних справах. Отже, права людини слугують необхідними умовами людського існування та комунікації.

Сенс прав людини визначає їхній особливий статус як дополітичних, безумовно значущих і невід’ємних підстав сучасної державності чи принципів легітимації. Це означає, що права людини розглядаються як незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто як критерії легітимації.

Класичні правопорядки знаходили форму своєї легітимації в різних конструкціях суспільного договору. Сучасні правопорядки мають іншу структуру і модус значущості легітимації, тому що вони ґрунтуються на суб’єктивних правах. Ці права надають правовій особі законне поле дій для задоволення своїх потреб та інтересів. Діючи в межах праводозволеного, людина звільняється від необхідності морально звітувати про свої дії, не зобов’язана давати їм публічні виправдання. Тим самим розводяться мораль і право.

Значення прав людини як найважливішого легітимаційного принципу сучасного правопорядку вимагає більш глибокого занурення в підстави цих прав, тобто перейти до нашого безпосереднього завдання – філософсько-антропологічного обґрунтування ідеї прав людини чи з’ясування джерел цих прав, звідки ці права у людини і які вони.

З позицій сучасної правової антропології як концепції, заснованої на принципі інтерсуб’єктивності, ми мусимо йти далі простої констатації безумовної значущості природжених, священних і невід’ємних прав людини, що виражають сучасну концепцію гуманізму, і розглядати їх у сутнісному аспекті – як умови власне людської дії.

Для цього необхідно провести розрізнення максимальної і мінімальної антропології. Перша наголошує на здатності людини до змін і реформаторства, друга – на необхідності людині залишатися самою собою.

Максимальна антропологія намагається з’ясувати, що є оптимальною формою буття людини, вона орієнтується на образ людини в піднесеному сенсі, але, як правило, виявляється байдужою до права і прав людини. Таким був образ людини у Ф. Ніцше, М. Хайдеггера, романтичний образ людини у слов’янофілів і у марксизмі (концепція «всебічно розвиненої особистості»).

Мінімальна антропологія відмовляється від вчення про цільове призначення людини. Те, якою повинна бути людина, залежить від самої людини. Власне людина визначається за мінімальними умовами того, що необхідно їй, що робить її людиною. До таких умов належать і права людини.

Саме такого змісту надає правам людини французький філософ А. Глюксман: «Ідея прав людини знаходить свій визначений контур не тому, що ми знаємо, якою повинна бути ідеальна людина, якою вона повинна бути за природою. Ні, ідея прав людини знаходить визначеність тому, що ми дуже

добре уявляємо собі, чим людина не повинна бути». Тому правова антропологія переносить акцент у визначенні людини з того, до чого людина прагне, – щастя, чи самореалізації, на початкові умови, що роблять людину людиною. Ці моменти «природжені», тобто невіддільні від людини і тому мають антропологічний характер. Вони є умовами можливості людського існування. Щодо прав людини, то вони є принципами забезпечення цих умов.

Основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виражається в такому: «Людина як людина повинна мати право». Це право вона мусить мати для того, аби не загрузнути в трясовині повсякденності. При цьому вона повинна мати його як людина – не як «богоподібна істота», не як «надлюдина», а саме як людина, а відтак, істота недосконала, «приземлена», що займає середнє положення між «досконалістю добра» і «низькістю зла», між святим і звіром. Це право аж ніяк не забезпечує їй гарантований рух до нового, а лише не дозволяє опуститися нижче визначеної межі, за якою закінчується людське. Права людини мають антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику і новацій, що полягає в прагненні зберегти себе, свою екзистенцію.

З положення про кооперативно-конфліктну природу людини випливає, що, з одного боку, людина – «позитивна соціальна істота», тобто люди здатні допомагати один одному і доповнювати один одного. Вона живе не тільки «для себе», а й «для інших», вона здатна встановлювати порядок у взаємостосунках з іншими людьми. Однак у ситуаціях, де втілюється позитивна природа людини, права людини виявляються непотрібними. Тому слід урахувати, що, з іншого боку, людина – це «негативна соціальна істота», тобто своїм протистоянням вона несе в собі погрозу іншим людям. З цієї небезпеки, що виникає внаслідок конфліктної природи людини, і випливає необхідність прав людини.

З цієї погрози, яку одна людина становить для іншої, випливає можливість того, що людина є водночас потенційним злочинцем і потенційною жертвою. Права людини виступають немов би результатом обміну відмови від насильства на придбання безпеки, при цьому співвідношення між відмовою і придбанням є приблизно рівноцінним.

Ситуація вибору уявляється у такий спосіб: що людина zvolіє, що для неї краще – бути одночасно і злочинцем, і жертвою, чи ні тим, ні іншим? Оскільки не можна обрати щось одне – або насильство стосовно інших, або безпеку насильства стосовно себе самої, людина обирає відмову від насильства. І в цьому виборі виявляється фундаментальний антропологічний інтерес – зберегти своє Я, свою екзистенцію. Людина як людина може діяти на основі відмови, самообмеження. Із спільної відмови вбивати, грабувати чи переслідувати одна одну виникає право на життя, власність і свободу.

У цих трьох основних правах людини, що виражають фундаментальний антропологічний інтерес – збереження власного Я, виявляються трансцендентальні інтереси, тобто такі, від яких людина не

може відмовитися: інтерес зберегти єдність тіла і життя як умови виживання людини, збереження власності як умови більш якісного виживання і, нарешті, волі як виживання ще більшої якості.

Таким чином, найфундаментальнішим людським прагненням є прагнення зберегти своє Я, свою екзистенцію, свою ідентичність. І це прагнення становить головний антропологічний інтерес. Мінімальною умовою здійснення цього інтересу виступає вимога відмови від насильства. Реалізація цієї вимоги є мінімальною умовою, яка робить людину людиною, що означає вимогу визнання права іншого, його цінності та гідності.

3. Особистість і право. Гуманістична природа права.

Основне питання філософії права крізь призму правової антропології є конкретизацією загальнофілософського питання «Що таке людина?» і може бути сформульоване як питання про те, **що таке людина юридична**. Оскільки філософська антропологія визначає людину як людину здатну, то й правова антропологія може бути презентована як такий підхід до права, коли останнє розглядається крізь призму людських здібностей. Серед різних людських здібностей виділяється і здатність до права, на підставі якої людина одержує визначення *homo juridicus* (людина юридична). Обґрунтовуючи введення останнього поняття, французький соціолог права **Ж. Карбон** є підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот «наділена властивістю бути юридичною істотою», і тільки їй притаманна здатність «створювати і сприймати юридичне». Саме ця притаманна людині здатність, вважав він, а також підтримуючий її ментальний механізм мають бути предметом юридичної антропології.

Що ж являє собою «людина юридична»? Людина в системі права, людина правова – це насамперед суб'єкт, агент і носій певних дій. Тому найважливішим питанням правової антропології є питання «Хто є суб'єктом права?», чи «Що означає бути суб'єктом права, а не просто суб'єктом моральної повинності чи громадянином держави?». Іншими словами, це питання про те, завдяки якій здатності ми ідентифікуємо суб'єкта права, яка із сторін людського буття робить право можливим.

Проблема суб'єкта права виявляється ключовою для розкриття феномену права, виявлення його змісту. В концепції російського філософа права початку ХХ ст. **М. Алексеєва** суб'єкту відводиться роль головного елемента правової структури. Відомий радянський юрист **Є. Пашуканіс** вважав суб'єкта атомом юридичної теорії, найпростішим, нерозкладним далі елементом.

Людину робить правовим суб'єктом те, що вона за своєю сутністю має здатність, яка уможливорює право. Звичайно, тут мається на увазі не просто суб'єкт права, як про нього вчить юридична теорія, а суб'єкт у філософському сенсі, правовий суб'єкт, коли на перший план виходить

власна рефлексивна діяльність людини, не витиснута об'єктивованими формами існування юридичного змісту в позитивному праві.

Феноменолого-герменевтична філософія права за формами об'єктивного права прагне розглянути живого суб'єкта, носія дійсної правосвідомості. В образі такого суб'єкта трансцендентальне (універсальне) і емпіричне (одиничне) презентовані в єдності, як єдність сутності та існування. Поняття такого суб'єкта найбільшою мірою відповідає юридичному вченню про дієздатність. Він має природну здатність до діяльності, що носить ціннісно-орієнтований характер. Серед ціннісно-орієнтованих актів (любви, ненависті та ін.) виділяються такі, що виражають сенс права. Це акти визнання. Будь-який правопорядок припускає наявність такого суб'єкта, буття якого невіддільне від ціннісно-значущих актів, а отже, і від буття самих цих цінностей, роблячи їх життєво реальними. Акти визнання – це особливі інтенціональні акти, що виражаються в спрямованості на іншого, при цьому іншій розглядається як цінність поза залежністю від ступеня його гідностей, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права.

Ціннісно значущий акт визнання конституює «клітинку» права, являє собою визначальний момент правосвідомості. **Здатність до визнання – власне правова здатність, що робить право можливим.** Вона відрізняється від моральної здатності (любви, поваги), хоча і може мати їх як свою передумову. Саме в акті визнання відбувається ототожнення кожного себе й одних з іншим, що дозволяє розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності. Така «орієнтація на іншого» корелюється із сутнісною рисою людини – відкритістю світу.

Гегель відносив визнання до сфери суб'єктивного духу і уявляв його як особливий стан самосвідомості, коли носій останньої співвідносить себе з іншим суб'єктом, прагнучи показати себе як вільну самість. Сама потреба у визнанні зумовлена подвійністю природи людини, що, з одного боку, представляє природний, тілесний суб'єкт, а з другого – вільний суб'єкт. «Для подолання цієї суперечності, – писав Гегель, – необхідно, аби обидві конфронтуючі одна одній самості <...> думали б себе <...> і взаємно визнавали б себе <...> не тільки за природних, а й за вільних істот». При цьому справжня свобода досягається завдяки визнанню: «Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним». Російський філософ права **І. Ільїн** також відзначав, що правовідносини покояться на взаємному визнанні людей. Він підкреслював, що саме це живе відношення між людьми робить право можливим, а в актах визнання відбувається конституювання людини як правоздатного суб'єкта.

Визнання може бути презентоване як «згорнута» справедливість, а справедливість – «розгорнутою» формою визнання. При цьому справедливість як спосіб відносин можлива лише за наявності в суб'єкта здатності визнання, а відносини взаємного визнання виявляються можливими

лише в тому разі, коли люди вступають у справедливі відносини, не намагаються фундаментально використовувати один одного як засоби у власних цілях. Акти визнання можна назвати свідомими і розумними актами. Тому здатність визнання припускає визначену інтелектуальну і моральну зрілість, виразом якої виступає метафора суб'єкта права як «повнолітнього». Людина усвідомлює те, що відбувається з нею та іншими, діє осмислено.

Завдяки визнанню, що здійснюється за допомогою певних правил, соціальні зв'язки, засновані на договорах, різного роду взаємних зобов'язаннях, що надають юридичної форми обіцянкам, які даються один одному, включаються в систему довіри. Учасник відносин визнання є не об'єктом бюрократичного управління («ніхто») чи суб'єктом моралі («ти»), а суб'єктом права («будь-який»).

Саме так, у дусі орієнтованої на аналіз мови герменевтичної філософії, тобто шляхом знаходження відповідного займенника, що найбільше адекватно виражає правовий зміст, визначає поняття суб'єкта права **П. Рікер**: «Суб'єкт права – будь-який. Я є будь-яким стосовно усіх. Ми входимо в юридичний простір, коли розглядаємо себе як “будь-якого” із всіх інших “будь-яких”». Цим займенником виражається філософська структура, яка є правовою за своєю сутністю.

Що ж ховається за виразом «будь-який»? Яка з форм індивідуального буття людини – індивід, індивідуальність чи особистість – мається на увазі, коли ставиться запитання про суб'єкта права?

У запропонованій **Е. Соловйовим** концепції зміст і співвідношення основних форм індивідуального буття людини розкриваються через установлення їхньої відповідності певним типам норм – обов'язкам, покликанню, правам. Так, індивід – це окремий представник роду «людина», «один із» безлічі людей, і як такий – продукт суспільства, об'єкт суспільних відносин. Він є суб'єктом (носієм) обов'язків, без яких немислимо ніяке суспільство, центром зобов'язання, тобто вже щодо нього застосовні поняття вини і відповідальності. Для індивіда характерна установка на соціальну адаптованість до існуючих умов.

Для позначення ж активної сторони людського буття, суб'єкта суспільних відносин застосовуються поняття «індивідуальність» і «особистість». В індивідуальності ми цінуємо її самобутність, а в особистості – самостійність, чи автономію. Індивідуальність – суб'єкт покликання, тобто стану, коли право перетворюється на обов'язок, для неї характерна установка на самореалізацію (самоздійснення). Це індивід, який соціальніший наявного соціуму. Зовнішньому авторитету тут протиставляється надособистісна примусовість совісті, віри, смаку.

Особистість формується на основі індивідуальності. Це суб'єкт прав, чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а відтак, суб'єкт свободи. Її відмітною рисою є прагнення до власної і повага до чужої незалежності. Саме з образом людини як особистості корелюється право.

Адже сутність права утворює категорично вимагане морально-автономним суб'єктом визнання його моральної самостійності (свободи) як попередньої довіри до волі і самодисципліни кожного людського індивіда.

«Формалізм» права не означає стирання всіх розходжень між людьми. Зрівнюючи усіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи проявів духовної і соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їхню реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності.

Право, здавалося б, байдуже до внутрішнього світу людини, не може функціонувати і розвиватися без особистісно розвинутих людей, здатних сказати: «На тім стою і не можу інакше». Воно потребує таких людей, визнаючи за ними здатність вирішувати самостійно, що для них є значущим, цінним та вигідним. Гарантуючи простір для здійснення цих здібностей, воно тим самим стимулює «виробництво» особистісно розвинутих індивідів. Без особистісно розвинутого суб'єкта права сучасна правова культура була б просто неможливою.

Хоча реальні індивіди можуть не мати якості автономного суб'єкта, але сутність права полягає в презюмуванні цих якостей кожній людині («будь-якому»). Тому право орієнтується на образ людини як особистості. Ця ідея особистості як суб'єкта права виступає «належним», ідеалом для права.

Структура особистості являє собою єдність взаємоповнюючих орієнтацій: орієнтації на самореалізацію і орієнтації на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтації на Іншого»). Відсутність установки на самореалізацію не забезпечує внутрішньої гідності особистості і відповідно прагнення захистити цю гідність. Відсутність же якості автономії не створює умов для волі, творчої реалізації здібностей. Тим самим деформація правового суб'єкта не забезпечує моменту визнання і право виявляється неможливим. Правовий суб'єкт знаходить себе в єдності духовної і соціальної особистості.

Отже, бути правовим суб'єктом – це не означає просто відтворювати зміст позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм. Але це означає бути живою особистістю, носієм дійсної правосвідомості. В ідеї правового суб'єкта закладено ідею осмисленої поведінки. Емпіричні і життєві межі осмисленого існування виражено в ідеї дїездатності.

Правовий суб'єкт – це не стільки внутрішня психологічна структура особистості (не стільки її автентичне Я), скільки те, як особистість представлена іншим. Вона дає можливість взаємодіяти з оточуючим світом, відбиваючи ту роль, яку людина грає в ньому. Це особа, персону. Хоча це не є внутрішня структура особистості, але вона і не протистоїть цій структурі, тому що дозволяє виразитися їй ззовні, у взаємодії з іншими.

Таким чином, особистість як персону є не атомарним індивідом, а людиною в її ставленні до інших людей. Така особистість конститується

іншими, але не в об'єктивному сенсі, а в тому, що усвідомлює себе відносно інших, відносно розуміння її ролі іншими. Вона є структурною єдністю відношення і його носія (правовідносин і суб'єкта права). Це означає, що право породжується такими відносинами, в яких людина бере участь як персона. І це є відношення визнання.

Право в антропологічному вимірі може бути визначене як спосіб людської взаємодії (співіснування), можливий завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, що в и з н а є таким самим суб'єктом будь-якого іншого. Носієм цієї здатності є зумовлена визнанням інших особистість, чи персона, а її реалізація і відтворення становить завдання політико-правових інститутів.

Висновки

1. Правова антропологія як розділ філософії права досліджує гуманістичні основи права.
2. Являючи собою моральні критерії, якими повинен керуватися правопорядок, права людини окреслюють простір особистої автономії. За своїм статусом вони виступають критерієм легітимації правових інститутів. Обґрунтування прав людини виражається у взаємній відмові від насильства, що означає визнання за ними права на життя, власність і свободу.
3. Правова людина – це суб'єкт права, носій здатності визнання, адекватною формою його соціального буття виступає особистість.

Контрольні запитання

1. Що вивчає філософська і правова антропологія?
2. Як пов'язані між собою «образ людини» і «образ права»?
3. Що таке «правова людина»?
4. Що являє собою природа людини і в чому полягає необхідність правопорядку?
5. Що з погляду сучасної філософії становлять права людини і який зміст стосовно них мають вирази «природні», «священні», «невідчужувані»?
6. Як обґрунтувати безумовну цінність прав людини?
7. Яку функцію виконують права людини в сучасному світі? Що відповідно до концепції П.Рікера є антропологічною основою права? Хто є суб'єктом права?
8. Яка, на Ваш погляд, форма індивідуального буття людини (індивід, особистість, індивідуальність) відповідає поняттю суб'єкта права?

ТЕМА 10

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

План

1. Правосвідомість як проблема філософії права.

2. Право і мораль.
3. Універсально-цивілізаційне і специфічно-культурне у правосвідомості.
4. Політико-правові інститути і їхня роль у здійсненні права.
5. Філософські проблеми права і влади в суспільстві, що трансформуються.

1. Правосвідомість як проблема філософії права.

Поняття «правосвідомість» є багатозначним. В юридичній і філософській літературі існує низка визначень щодо сутності та змісту правосвідомості. У контексті побудови в Україні правової держави доцільним буде визначення правосвідомості, сформульоване Еріхом Соловйовим. Він вважає, що правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, нібито вона утвердилась.

Існують такі **форми буття правосвідомості**:

- 1) **інституційна форма буття правосвідомості**, яка представлена у вигляді документів та у формі живого процесу мислення юристів-професіоналів, що погоджується з обов'язковою нормою, підкоряється їй як критерію правильності законоузгодженості суджень і рішень; це є сфера «законоположень», «юридичного закону», «чинного права»;
- 2) **неінституційна форма буття правосвідомості** або недокументальна і неофіційна форма правового мислення, волі та почуттів, що існує у вигляді живого процесу чи акту свідомості, зафіксованого в писемній формі заднім числом (теоретична праця, художня література, особисті документи).

У свою чергу за способом мислення неінституційна форма буття правосвідомості поділяється на дві сфери:

- **повсякденну правосвідомість**, що включає уявлення, почуття та волевиявлення людей, їхнє суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їхню оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів; ця сфера утворює масову суспільну думку навколо чинного права, підтримуючи її чи вимагаючи змін;
- **теоретичну правосвідомість**, до якої можна віднести юридичні «доктрини», розроблені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність, справедливість, взаємні права і обов'язки суспільства та особистості, основні інститути законодавства в працях учених-гуманітаріїв.

У філософсько-правовій літературі **повсякденна правосвідомість** також поділяється на декілька форм:

- правові почуття, пов'язані зі сферою особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів, передчуттів з приводу ситуацій і подій, з якими стикалася чи може стикнутися людина;

- правові навички: вміння і здатність людини вчиняти необхідні для правового спілкування зовнішні дії та поведінка (вибір певного контракту, укладання угоди, обмін благами, одержання гонорару, відшкодування збитків тощо) як затверджені стереотипні прийоми; на-вички в основному звільняють свідомість від необхідності кожного разу спеціально обмірковувати спосіб регуляції таких дій та дають змогу їй сконцентруватися переважно на осмисленні їх загальних цілей, умов і засобів виконання, контролі за їх результатами;
- правові звички – це стійкі внутрішні потреби і настанови свідомості індивіда на постійне додержання віднесених до права стандартів поведінки (наприклад, додержання умов договору, виконання обіцяного, надання послуг за надані послуги);
- правові знання – це наслідок і підсумок стихійної орієнтації суб'єктів у сфері права у вигляді деякого набору зведень, думок, оцінок, настанов, образів повсякденної свідомості.

Правосвідомість формується в процесі правової соціалізації. Відомий американський психолог Лоуренс Кольберг визначає такі **етапи морального розвитку людини**, безпосередньо пов'язані з формуванням правосвідомості особистості:

- передконвенціональний етап (чи доморальний) – на цьому етапі дитина вчиться виконувати вимоги дорослих, адаптується до сімейних реалій, а також «вчиться» системі обміну за схемою: виконання вимог в обмін на блага;
- конвенціональний етап (чи моральний) – на цьому етапі формується моральна та правова свідомість індивіда у вигляді шкали цінностей про позитивне та негативне;
- етап формування морально-правової автономії особистості – на цьому етапі людина здатна самостійно оцінювати події та вчинки як правові або неправові, моральні або аморальні, а також регулювати свою поведінку самостійно на основі власних знань і громадянської позиції.

Система правової соціалізації діє в суспільстві на декількох рівнях, визначаючи відносини людини і права. **На соціальному рівні** правова система впливає на індивіда за допомогою демонстрації поваги до права і закону офіційною владою. **На особистісному рівні** домінує неусвідомлене копіювання базових цінностей права, що дозволяє ідентифікувати себе з певною культурою і суспільством. **Внутрішньоособистісний** механізм правової соціалізації містить у собі потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, самосвідомість (мотиви, настанови, цілі), національні традиції, історичний досвід попередніх поколінь, що визначають поведінку і діяльність людини в соціальному середовищі.

У сучасній філософсько-правовій літературі виокремлюються три основні функції правосвідомості: пізнавальна, оцінювальна і регулятивна.

Пізнавальна функція правосвідомості є соціально та історично зумовленою. Суб'єкти, що пізнають право, відрізняються один від одного соціальними позиціями та ролями, професією і походженням, майновим станом, етнічними ознаками, світоглядною позицією. Звідси – багатоманітність конкретних прийомів і процедур, обсягів і рівнів пізнання права в різних суб'єктах (індивідів, соціальних груп, класів).

Оцінювальна функція правосвідомості здійснюється насамперед за допомогою системи аксіологічних категорій («благо», «добро», «користь», «шкода», «зло», «справедливість», «несправедливість», «правомірність», «неправомірність»). Суб'єкт, що оцінює, може позитивно чи негативно сприймати право як таке залежно від того, відповідають чи суперечать вимоги і можливості, закладені в праві, його становищу, інтересам і цілям. Ступінь точності виробленої суб'єктом оцінки права залежить від повноти і глибини правових знань, якими він володіє.

Регулятивна функція правосвідомості зводиться до перероблення і трансляції інформації про об'єктивні ознаки права, а також до предметного втілення цього знання в конкретні вчинки та дії.

Особливу роль у механізмі реалізації регулятивної функції правосвідомості відіграє самосвідомість суб'єкта як учасника правовідносин. Самосвідомість індивіда характеризує спрямованість на виділення, окреслення та пізнання змісту правових явищ. Стійкі, повторювані, необхідні відносини між правовими змістами можуть бути названі аксіомами правосвідомості. **Основними аксіомами правосвідомості** є: закон духовної гідності (самоствердження), закон автономії (здатності до самозобов'язування і самоврядування) та закон взаємного визнання (взаємна повага та довіра людей один до одного). Почуття власної гідності, яке становить зміст першої аксіоми правосвідомості, є необхідним моментом духовного життя, знаком духовного самоствердження. Друга аксіома правосвідомості виражає основний закон духу – автономію чи самозаконність. Бути духовною істотою означає самовизначення та самоуправління особистості згідно з існуючими моральними нормами. Автономія виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину для побудови свого життя. Але для цього потрібно аби внутрішня автономія мала необмежений зовнішній прояв, а також правове визнання і правову гарантованість особистої свободи. Третя аксіома правосвідомості говорить про те, що в основі будь-якого правопорядку і держави мусить бути взаємне духовне визнання людей – їх повага і довіра одна до одної. Ця аксіома вказує на спосіб буття права як відносин між людьми, причому відносин духовних, тобто таких, які припускають здатність до почуття, розуму і свободи.

Таким чином, правосвідомість є не тільки і не стільки усвідомленням чинних законів, а й здатна судити про саме державно встановлене право, піддавати його оцінці, критиці та перегляду. Основу правосвідомості становлять почуття власної гідності, здатність до самозобов'язування і

самоврядування, взаємна повага і довіра громадян один до одного, до влади, а влади – до громадян. Інакше кажучи, практичний рівень правосвідомості прагне оцінити чинні закони з позиції їх відповідності моральності та справедливості, а теоретичне правове мислення розглядає чинне право з позиції його відповідності правовому ідеалу, його соціальному і політичному змісту.

2. Право і мораль.

Сутність права, зміст його норм стане для нас ще зрозумілішим, коли ми розглянемо ставлення його до спорідненої сфери – моралі (моральності). Осмислення права в його взаємозв'язку з мораллю – одна з найдавніших традицій історії суспільної думки. Сучасне уявлення про ціннісну взаємодію моралі і права природним шляхом спирається на аналіз історичної логіки розвитку їхніх взаємостосунків. В аналізі традиції осмислення права в тісному зв'язку з категоріями моралі нас цікавить насамперед той факт, що зміна ціннісних пріоритетів від епохи до епохи оберталася конкретними змінами у теоретичній правовій думці та практичному нормативному житті.

Для пояснення наведеного звернемося до історичного матеріалу. Відомо, що вчення античного часу не ставили під сумнів етичну значущість права. Космологічні погляди стародавніх греків і римлян відбивали цілісний, нерозчленований спосіб пізнання світу, що панував тоді. Правомірність і моральність поведінки людини оцінювалися загальною мірою «діке» – правом-справедливістю. Цінність права ототожнювалася з його величезним моральним значенням, що виявлялося в необхідності «добрих» законів, «справедливих» правителів, «правильних» форм правління. Піфагорійці, наприклад, вважали законслухняність високою чеснотою, а Сократ характеризував її як незаперечний обов'язок громадянина. Платон ставив «помірне користування свободою» (тобто правом) в якісну залежність від того, «чи є в душі чесноти», а Аристотель підкреслював, що людина, яка живе поза законом і правом, – «найгірша із усіх». Таким чином, притаманне античності нормативне розходження права і моралі ще не означало їх автономності та диференційованості як різних ціннісних систем.

Середні віки стали новим етапом у відносинах моралі і права. Мораль і право в цей період вже не були синонімами, розрізнялися як внутрішня сфера, так й «надіндивідуальна сила», тобто відбувалося становлення системи права, автономної від моральних настанов, і подальше теоретичне розмежування права та закону. Закон при цьому не втрачав свого абсолютного та тотального морального значення, а взаємостосунки права і моральності впливали з відповідності тим чи іншим релігійним цінностям середньовічного суспільства. Можна сказати, що критерій цінності закону в середні віки був єдиним і для етичних, і для правових установлень. Він у найзагальнішому вигляді містився у відповідності будь-яких земних законів вищому, Божому розуму.

Інший стан речей був характерний для Нового часу. Саме в цей період відбувся кардинальний поворот як у визначенні змісту права та його самостійного ціннісного змісту, так і в підходах до моралі, що відразу ж знайшло своє відображення у праворозумінні та правозастосуванні. Теоретичне осмислення ціннісної самостійності моралі і права як підстави для їх взаємодоповнення стало предметом дослідження у класичних концепціях Просвітництва, презентованих такими іменами, як Т. Гоббс, Д. Юм, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо. І хоча тема права в цих концепціях, як і раніше, залишалася темою моральної філософії, право вже осмислювалося не просто як конкретизація і деталізація моральних обов'язків, а як феномен, що здобуває свій вищий зміст та значення в сукупності з етичними категоріями. Іншими словами, ідеал і легітимність права вбачалися в його зумовленості мораллю. Філософія природного права Нового часу розрізняла нормативний та аксіологічний підходи до права, вважаючи перший проявом інструментальних функцій права, а другий – виразом абсолютної цінності права. Тією мірою, в якій право мислилося в контексті свого безумовного ціннісного змісту, воно могло зіставлятися з мораллю у статусі різних, але взаємодоповнюючих ціннісно-нормативних систем. У вченні Канта мораль і право виступають як такі, що взаємно припускають та взаємно доповнюють один одного: моральність індивіда з самого початку має сенс правоздатності (повної внутрішньої підготовленості до відповідального відправлення громадянських свобод), право ж (тією мірою, в якій воно є «істинним», чи «суворим правом») означає насамперед визнання публічною владою моральної самодостатності підданих і відмову від патерналістської опіки над ними.

Очевидно, що зіткнення конкретних моральних і правових цінностей залишається характерною рисою взаємовідносин моралі і права й на сучасному етапі. Зазначимо, що ці відмінності притаманні у співвідношенні позитивного (а не природного) права і моралі та визначаються за такими критеріями:

- за походженням: право виникає разом з державою, а мораль – разом з суспільством;
- за формою виразу: право фіксується у певних документах, а мораль – у суспільній пам'яті та релігійних текстах;
- за засобом забезпечення: право гарантується силою державних органів, а мораль – силою суспільної думки;
- за структурною організацією: право систематизовано, а мораль безсистемна;
- за ступенем конкретності: право передбачає певну реакцію на конкретну дію, має регламентовану процедуру, більш динамічно, а мораль лише формулює загальні настанови без конкретизації дій, не передбачає певних санкцій та базується не на регламенті, а на суспільній думці і є більш консервативною.

Найповніше спільність ціннісних основ моралі і права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Вона ж виявляється у фактичному збігу деяких правових і моральних норм, що таким спільним «дублюючим» регулюванням підкреслюють особливу значущість цінностей, які захищаються. До них належать насамперед цінності життя, свободи, власності. У цих випадках право і мораль взаємодіють один з одним як взаємодоповнюючі цінності. Отже, загальні риси моралі і права є такими. По-перше, нормативність, тобто наявність імперативних орієнтирів для поведінки людей і їх спільнот. По-друге, мораль і право виконують регулятивну функцію. По-третє, моральні і правові норми виникають до певної міри як відображення матеріальних відносин у суспільстві (первинна детермінація), а потім ці норми об'єктивуються у діяльності людей, сприймаються моральною і правовою свідомістю (вторинна детермінація) і знов відтворюються у матеріальних та ідеологічних відносинах людей.

Отже, мораль і право є необхідними та взаємозумовленими складовими загальної системи регуляції суспільних відносин. Разом з тим різноманітні цивілізаційні системи надають великого значення або релігійно-моральним нормам (ісламські країни), або правовим (західні демократії).

3. Універсально-цивілізаційне і специфічно-культурне у правосвідомості.

Ідея права являє собою фундаментальну ціннісну основу сучасної цивілізації. Однак світ не є культурним монолітом, у ньому існують і взаємодіють безліч різних культур. Неминуче виникає запитання: є ідеальні конструкції, з яких виведене право, єдині для всього людства чи вони залежать від особливостей того чи іншого культурного світу, тобто, якою мірою універсальну ідею права реалізовано в рамках тієї чи іншої культури?

Для нас важливо усвідомити можливості та межі реалізації універсальної ідеї права в українській культурі в процесі модернізації суспільства і реформування правової системи на засадах свободи і прав людини.

У розв'язанні проблеми співвідношення універсально-цивілізаційного і специфічно-культурного можуть бути виділені дві основні концепції:

- 1) **універсалістсько-ліберальна**, представники якої стверджують, що ідея права універсальна, вона єдина для всіх культур (І. Кант, Дж. Роулз); у крайньому варіанті ця позиція призводить до поділу на цивілізовані народи, що засвоїли цю ідею, і нецивілізовані, які відстають у своєму розвитку і цю ідею мають засвоїти.
- 2) **партикулярно-комунітаристська**, що базується на принципі множинності і різноманітності культур та прагненні їх зберегти й захистити свою ідентичність; репрезентанти цієї течії стверджують, що ідея права не є універсальною і тлумачиться по-різному, залежно від типу культури (С. Хантінгтон, А. Тойнбі).

Друга концепція самотності культур – саме актуальна на даний час. Прихильники цієї концепції стверджують, що кожна культура самодостатня. Треба дати жити усередині своєї культури і зробити усе заради збереження такої екології культури. Однак захист культурно-цивілізаційної своєрідності може виявлятися іноді як обмеження прав на свободу та інший світ. Отже, у сучасних умовах ближче до істини помірковано-ліберальна позиція, яка, з одного боку, відстоює універсальність самої ідеї права, а з другого – не забороняє врахування та розвиток культурно-історичної специфіки, проте відносить цю специфіку не до місця ідеї права, а до проблеми її обґрунтування. Право має єдиний раціональний фундамент, оскільки своєю суттю і підставою має свободу.

Для функціонування в рамках визначеної культури право зобов'язане бути визнане таким, що має в ній значення і цінність, тобто виправданим. На цей процес впливають специфічні риси національного характеру («дух народу»), визначена система цінностей («національна ідея»), а також пов'язані з ними особливості філософського світогляду.

Ідея права в українській культурі та науковій літературі розглядається у двох контекстах:

- суспільно-державницькому – обґрунтування права українсько-го народу на політичну, економічну та духовну незалежність;
- громадсько-особистісному – розвиток ідей щодо індивідуальних прав і свобод українців, збереження традицій та звичаїв українського народу.

На думку фахівців з філософії права, особливості розуміння права та правосвідомість того або іншого народу фіксуються у такому понятті, як «правовий менталітет». Правовий менталітет – це ставлення і оцінка щодо правових норм, ролі держави, індивідуальних прав і свобод, які містяться у світосприйнятті певного народу. Правовий менталітет репрезентує суспільну психологію і включає в себе правові традиції, знання, навички, оцінки та поєднує в собі як раціональні, так й ірраціональні компоненти.

Важливу роль у встановленні певного типу правосвідомості того чи іншого народу відіграє **національний характер**. Український національний характер (або менталітет) досліджували такі відомі вітчизняні вчені, як Дмитро Чижевський, Михайло Грушевський, Володимир Потульніцький. У своїх наукових працях вони підкресливали наявність характерних рис, притаманних українському національному типу, а також визначали певні відмінності у світосприйнятті між українцями з різних регіонів. Так, Чижевський визначав такі риси українського національного характеру.

Перша риса – «емоціоналізм» – означає переважання емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «го- ловою»), що виявляється і в артистизмі української природи, і в емоційно забарвленому ставленні до життя, і в ліричному сприйнятті зовнішнього світу. Очевидно, що ця риса значною мірою ускладнює формування правосвідомості, оскільки праву ближче тембр логічних міркувань. Проте вона ж веде до акцентування

на «внутрішньому», розвитку здатності до самообмеження, моральної автономії як «клітинки правосвідомості».

Друга риса – «індивідуалізм і прагнення до свободи» – є виразом вольового моменту. Але при зближенні свободи з рівністю «воля до свободи» веде не тільки до несприйняття деспотизму (вимога обмежень влади є відмінною рисою правосвідомості), а й до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом (це робить правосвідомість майже неможливою). Прагнення до індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язуються «почуття власної гідності і повага до чужої гідності». Таким чином, для української правосвідомості характерне визнання великої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою. Прагнення віддалятися від влади існує як стійка тенденція.

Третя риса – «неспокійність і рухливість» – за Д. Чижевським може бути розглянута як похідний результат взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму з його прагненням до нових форм та індивідуалізму, що не хоче мати ніяких стійких підстав поза індивідом і не може відшукати їх у самому собі. В основі негативних проявів цієї риси – «пихатості», «тенденції до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм» – лежить невитриманість волі, якою керують почуття, а не розум, при цьому їй не вистачає витриманості та цілеспрямованості. Підвищена емоційність призводить до нестабільності, непослідовності вчинків, недостатньої цілеспрямованості в здійсненні щоденної роботи із самотворення себе в історії.

Нестійкість волі корелює з невизначеністю соціального ідеалу. Цей момент є ключовим для якісної характеристики української правосвідомості. У цьому пункті прихована таємниця, чи початкова підстава розв'язання проблеми української правосвідомості і визначення соціального ідеалу взагалі. Трагедійна напруженість сучасної ситуації полягає саме в тому, що автономна («самозаконна») особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших як базис правового життя.

У той же час, аналізуючи твори вітчизняних науковців, можна дійти висновку про те, що правосвідомість українського народу має таке психологічне підґрунтя: в першу чергу слід виокремити почуття власної гідності та повагу до гідності чужої, схильність до певних зовнішніх форм, що традиційно встановилися, та до так званих «законних речей» – етикет, любов до чистоти і порядку, до краси життя. На думку Володимира Потульницького, перелічені риси наближують українців до західноєвропейської культури – в дечому до німців, з їх солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, чистоти, порядку, в дечому до романської культури – потягом до форми, елегантності, бажанням внести у все красу, висвітлити нею кожную сферу життя.

Отже, через релігійно-екзистенційне виправдання права українською правовою думкою було знайдено свій специфічний спосіб включення ідеї права в контекст духовної культури (національного світогляду), що відкрив шлях до пізнання народної правосвідомості. Нагромаджений нею досвід об'єднання цивілізаційно-універсального і культурно-специфічного в правосвідомості має бути врахований у процесі розбудови української держави на сучасному етапі.

Таким чином, український національний характер, як і російський, амбівалентний стосовно ідеї права: відсутні як їхня фатальна несумісність, так і схильність українського народу до ствердження права. Тому формування правового суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення у щоденній діяльності соціальних суб'єктів, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка б зорієнтувала їх на стимулювання розвитку у громадян «позитивно-правових» якостей і блокування «негативно-правових» нахилів та проявів.

4. Політико-правові інститути і їхня роль у здійсненні права.

Поняття політико-правових інститутів. Взаємодія людей у суспільстві відбувається в різних формах, частина з яких приймає інституалізований характер. Іншими словами, здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів. У цьому контексті слово «інститут» (від лат. *institutum* – пристрій, установлення) означає елемент соціальної структури, історичну форму організації та регулювання громадського життя. На думку О. Гьоффе, соціальні інститути являють собою соціальні утворення, що зорганізуються відповідно до «загальноприйнятих» структур і правил, яких немає у безпосередньому розпорядженні взаємодіючих індивідів та малих соціальних груп і додержання яких досягається насильницьким шляхом через систему формальних і неформальних санкцій. Зміст соціальних інститутів становлять певні правила (норми), а також санкції, що їх супроводжують, і правові форми, в яких вони виявляються. Основними соціальними інститутами сучасного суспільства є: економічні інститути; інститути споріднення, шлюбу і сім'ї; інститути культури і соціалізації; політико-правові інститути та ін. Предмет дослідження філософії права становлять насамперед політико-правові (державно-правові) інститути, які посідають одне з центральних місць у соціальній системі суспільства. Їхня діяльність пов'язана з завоюванням влади, її здійсненням і поділом, а також із забезпеченням функціонування суспільства як соціальної системи.

До основних політико-правових інститутів належать: держава, судові та адміністративні органи, політичні партії і громадські рухи, об'єднання, інститути правопорядку і соціального контролю, інститути правотворчості, прав людини, правового виховання, розв'язання правових конфліктів та ін. Кожний з політико-правових інститутів здійснює певний

вид соціальної діяльності з управління і регулювання суспільних відносин. Найважливішим політико-правовим інститутом сучасного суспільства є держава. Вона являє собою основне джерело законів та інших правових актів і призначена для організації життя суспільства, самої держави та її структур у системі політичних і правових відносин.

Взаємовідносини держави і людини. Відомо, що у державно організованому суспільстві в системі чинників, що визначають становище людини, саме державі належить вирішальна роль. Стійкий зв'язок між людиною і державою виражається передусім в інституті громадянства чи підданства. Відносини між державою й особистістю повинні здійснюватися на основі взаємної відповідальності. Взаємна відповідальність особистості і держави – це своєрідний спосіб обмеження політичної влади держави. Він виявляється, зокрема: 1) у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості; 2) у прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на забезпечення інтересів громадян; 3) у наявності реальної відповідальності посадових осіб за невиконання їх обов'язків перед суспільством і особистістю. У свою чергу, свобода особи не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і регламентована правом, інтересами і правами інших осіб. Від кожної людини вимагаються додержання всіх правових розпоряджень і виконання її обов'язків перед суспільством, державою, іншими людьми. У недемократичній державі визнається тільки відповідальність громадянина перед державою. Вона немов би дарує йому права і свободи та визначає його обов'язки. У правовій же державі, навпаки, акцент робиться на відповідальності посадових осіб перед громадянами. Відповідальність держави перед громадянами забезпечується системою гарантій, до яких належать: 1) відповідальність уряду перед представницькими органами влади; 2) дисциплінарна, цивільно-правова та кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення прав і свобод громадян; 3) процедура імпічменту (від англ. *impeachment*), тобто притягнення до відповідальності і судового розгляду справ вищих посадових осіб держави. Формами контролю за виконанням зобов'язань державних структур перед громадянами є референдуми, звіти депутатів перед виборцями тощо.

Держава і право. Як уже зазначалося, поняття «держава» і «право» тісно взаємозалежні. В основі взаємозв'язку держави і права лежить інституціональний характер буття права. При цьому характер і зміст цих відносин розкривають принципи первинності і верховенства права. Принцип первинності права стосовно держави можна розкрити через два взаємозалежні аспекти. Перший аспект – історичний. Первинність права обумовлена його природою. Держава ж утворюється тільки на певному етапі розвитку суспільства. Другий аспект – функціональний. Вторинність держави виявляється також в тому, що держава обумовлена, визначена правом, виникає не просто пізніше права, а з його потреб як орган, що повинен

додати праву загальнообов'язкової форми і забезпечити його функціонування. Відносини первинності права стосовно держави в історичному і функціональному аспектах водночас вказують і на верховенство права щодо держави, а відтак, на залежність держави від права. **Верховенство права** означає його примат над державою, необхідність підпорядкування держави праву. З цього випливає, що, по-перше, кожна посадова особа, будь-який державний орган не повинні здійснювати не передбачені правом дії, тобто держава не може бути вільною, незалежною від права; по-друге, держава повинна вчинювати і не може не вчинювати дій, що покладені на неї правом. Неприпустимою є також бездіяльність держави, коли вона не вживає заходів щодо відновлення порушених прав громадян. Таким чином, додержання принципів первинності і верховенства права спрямоване на неприпустимість відокремлення держави від народу, а отже, свавілля стосовно народу.

Співвідношення влади і права. Проблема співвідношення влади і права є однією з ключових у філософії права й однією із найскладніших у суспільній практиці. З одного боку, «право не може існувати без влади», оскільки тільки державна влада за своєю природою здатна забезпечити точну і своєчасну реалізацію правових норм і принципів за допомогою власних правоохоронних установ та інститутів. З другого боку, влада є антиподом права. Джерела цієї ворожості влади праву криються в глибокій суперечливості влади, у тому, що, будучи необхідним і конструктивним елементом організації життя людей, управління суспільством, влада в той же час володіє такими іманентними якостями, які у процесі утвердження і зміцнення влади можуть перетворювати її на самодостатню, авторитарну силу. Ця владна сила здатна зменшувати роль права, перетворювати його на «служницю» влади, тим самим фактично створюючи «неправову» реальність. З метою припинення невиправдано великої концентрації влади і перетворення її на самодостатню силу суспільство повинно створювати певні політико-правові інститути: поділу влади, федералізму, роз'єднання державної і муніципальної влади, проведення відкритих, демократичних виборів тощо.

Право на примус і його виправдання. Одним з найважливіших внутрішніх функцій політичної влади є забезпечення надійного суспільного порядку, а також протидія антисоціальним тенденціям і антисуспільним діям з боку окремих громадян чи їх об'єднань. Для реалізації цієї функції влада може використовувати засоби як переконання, так і примусу. Якщо засоби переконання належного ефекту не дають, то держава для наведення суспільного порядку застосовує засоби правового примусу. Примус може набувати різних форм. Основними серед них є психічний і фізичний примуси. Перший несе у собі загрозу застосування сили і виконання покарання і має, власне кажучи, запобіжний характер. Другий діє вже як безпосереднє застосування фізичної сили, що накладає на людину ті чи інші

обмеження у волевиявленні, пересуванні, свободі вибору місцезнаходження тощо. Фізичний примус спирається на такі специфічні знаряддя і засоби влади, як судове, адміністративне, політичне панування, а також на збройну організацію держави (збройні сили, поліцію, внутрішні війська, національну гвардію, тюрми та інші виправні установи тощо). З цього погляду політична влада – це організовані суспільством правомірні та справедливі (чи міркуються як такі) примус і насильство. Політичність влади означає, що примус і насильство (аж до фізичного) як специфічні засоби влади монополізовані і зосереджені у спеціально створених суспільством інститутах, органах і установах, що у сукупності складають державу. Право на силу, примус стосовно можливих антисоціальних дій громадян, таким чином, вилучається у приватних осіб чи груп і передається державі, в особі якої примус і насильство дістають законності, чи, за висловом Канта, легальності.

Поняття легітимності і легітимації. Примус і насильство є не єдиними засобами влади для досягнення своїх цілей. Політичне панування припускає не тільки примус з боку правлячої меншості, а й згоду більшості підкорятися. Іншими словами, примус і добровільне підпорядкування є взаємодоповнюючими сторонами політико-правових відносин. У філософії права та влада, яку приймають народні маси і яка спирається на їх добровільну згоду підкорятися, а не нав'язується їм силою, називається легітимною. Таку легітимну (від лат. *legitimus* – законний) владу населення сприймає як правомірну і справедливу. І навпаки, якщо правляча група не користується народною довірою і змушена постійно вдаватися до засобів примусу, то владу такої групи прийнято вважати нелегітимною.

До поняття «легітимність» за змістом близьке поняття «легітимація». **Легітимація** – це процедура суспільного визнання чи підтвердження законності якого-небудь права чи повноважень діючої особи, а також визнання законності існуючих політико-правових відносин, режиму панівної влади, його пояснення чи виправдання. Легітимність політичного явища не означає його юридично оформленої законності, а тому легітимацію не слід змішувати з легалізацією, а легітимність – з легальністю, тобто законністю. Легітимація не має юридичних функцій і не є правовим процесом. Вона затверджує політику і владу, пояснює і виправдовує політичні рішення, створення політичних структур, їх зміну і відновлення тощо. Водночас легітимація є необхідною умовою додержання законів.

Види легітимації. Як свідчить аналіз політико-правових відносин, що складаються у різних країнах і на різних історичних етапах, існують різні підстави легітимації. Тому їх прийнято класифікувати за різними типами.

Традиційна легітимація політико-правових відносин ґрунтується на звичаї, норми якого виступають основою панування і підпорядкування. Ці освячені звичаєм норми вказують на те, хто має право на владу, а хто – зобов'язаний підкорятися. При традиційному типі легітимації на запитання

про те, чому влада належить даній групі осіб, відповідають, що так було завжди. Такі традиційні норми мають зобов'язуючу силу стосовно як членів пануючої групи, так і всього населення. Порушення традиції лідерами веде до втрати легітимності їх влади в очах мас і зміни правлячої групи.

Харизматична легітимація політико-правових відносин ґрунтується на авторитеті лідера, якому надаються виняткові риси. Влада харизматичного лідера виправдовується схилинням перед ним більшості населення, якою він сприймається як вождь. У цьому разі між лідером і масами встановлюються інтенсивні емоційні зв'язки, а слова і справи такого лідера оточуються ореолом непогрішності. У своїй політичній діяльності він, як правило, починає керуватися не існуючими звичаями чи чинними юридичними нормами, а власним натхненням. Однак невдачі харизматичного лідера можуть призвести до втрати їм популярності серед мас, а отже, до втрати ним легітимності своєї влади. До того ж при харизматичній владі завжди гостро постає питання її спадкування.

Раціонально-правова легітимація, або легальний тип установлення політико-правових відносин, ґрунтується на визнанні добровільно встановлюваних юридичних норм, що регулюють відносини управління і підпорядкування. Найрозвинутішою формою цього типу легітимності є конституційна держава. Конституція визначає основні норми, якими чітко регламентується порядок формування, функціонування і зміни правлячих груп. У той же час ці норми залишаються відкритими для змін, але теж за встановленими процедурами. Таким чином, у системах подібного типу влада легітимізується, виправдовується чинним законодавством.

Принципи легітимації. Найважливішими принципами легітимації є суверенітет народу і права людини.

Принцип суверенітету народу виражається у праві громадян на комунікацію між собою і правлячою елітою та участь у виробленні загальних рішень, що стосуються їх власних інтересів. Реалізація цього принципу забезпечує громадянську (публічну) автономію населення країни від політичної влади і захист його інтересів від свавілля влади. Що стосується **принципу прав людини**, то він виявляється у класичних правах людини, які забезпечують громадянам життя, свободу та їх особисту (моральну) автономію. Разом ці принципи забезпечують легітимне панування законів і з погляду індивіда як громадянина (принцип суверенітету народу), і з погляду індивіда як особистості (принцип прав людини).

Як відзначає Л.С. Саністебан, принципи легітимності, що діють, встановлюють необхідний мінімум довіри між правлячою елітою і тими, хто до неї не входить. Ті, хто панує, у цьому разі почувають, що вони роблять це на законній підставі, а ті, хто підпорядковується, розглядають їх претензію як правомірну. Отже, визнається легітимність влади, а в широкому розумінні політико-правових відносин. Це має надзвичайно важливе значення для її ефективності.

5. Філософські проблеми права і влади в суспільстві, що трансформується.

Правова держава і громадянське суспільство. Одним з найважливіших завдань перехідного періоду розвитку посттоталітарних країн, у тому числі України, є державотворення. Що ж являє собою правова держава з позиції філософії права? **Правова держава** – це всеохоплююча політична організація суспільства, заснована на верховенстві права, що створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, громадянина, а також послідовного обмеження державної влади з метою неприпустимості зловживань з її боку. **Головними ознаками правової держави є такі:**

1. Насамперед правова держава припускає **існування громадянського суспільства**. У сучасній інтерпретації громадянське суспільство – це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими та політичними відносинами між його членами, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, морального та культурного статусу, що створюють разом з державою розвинуті правові відносини.
2. **Поділ влади.** Як відомо, теорія поділу влади виходить з того, що для забезпечення нормального функціонування держави повинні існувати відносно незалежні одна від одної гілки влади – законодавча, виконавча і судова.
3. **Верховенство права.** Ця ознака правової держави означає, що жоден державний орган, посадова особа, громадська організація, жодна людина не звільняються від обов'язку підкорятися законі. Держава, підкоряючись юридичним нормам, стає одним із суб'єктів права рівноправною з іншими суб'єктами. Верховенство права означає також, що держава не має права видавати закони, які суперечать так званому природному праву, і разом з тим вона зобов'язана ухвалювати всі закони, що забезпечують природні права людини. Нарешті, внаслідок розглядуваної ознаки конституція держави має вищу юридичну силу. Всі підзаконні акти повинні прийматися на основі конституції та точно їй відповідати. Неприпустимо підміняти закон підзаконними актами і вкладати у нього зміст, не передбачений законодавцем.
4. **Реальність прав і свобод громадян.** У правовій державі права і свободи громадян мають бути не тільки проголошені, а й гарантовані державою.
5. **Політичний та ідеологічний плюралізм.** Правова держава немислима без існування численних політичних організацій, партій і опозиції. Функціонуючи в умовах плюралізму, різні соціальні сили ведуть боротьбу за владу цивілізованими методами. Політичний та ідеологічний плюралізм є уособленням демократизму суспільства, дає змогу кожному його

члену самому вирішувати питання про свою прихильність до тієї чи іншої партії, ідеології.

Усі наведені ознаки правової держави у своїй основі припускають, по-перше, обмеження державної влади людською особистістю, її невід'ємними правами, а по-друге, нормативно-інституціональне гарантування цих прав. Однак для того, щоб права особистості гарантувати, необхідно, аби ці права вже існували в суспільстві як певна реальність. Має йтися про формування, а точніше, про становлення правового суспільства.

Під **правовим суспільством** розуміється таке суспільство, в якому реалізовано принцип панування права, тобто всі суб'єкти підкоряються праву не за примусом, а за переконанням, правова реальність, що існує у суспільстві, дозволяє їм безперешкодно виражати свою думку, приймати власні рішення, почувати себе самостійними і не залежними від волі держави. Можливість створення такого суспільства припускає наявність двох умов: інституційної та неінституційної. **Інституційною умовою** формування правового суспільства виступають розвинуте громадянське суспільство і стала правова держава, а **неінституційною** – перевага в суспільстві особистостей-громадян з розвинутою правосвідомістю, які є реальними суб'єктами правовідносин даного суспільства і включені у морально-політико-правовий дискурс.

Отже, громадянське суспільство і правова держава являють собою взаємоприпустимі і взаємодоповнюючі сторони (динамічну і статичну) правового суспільства. У цьому суспільстві спонтанне і раціональне начала, свобода і порядок урівноважені, підпорядкування універсальним нормам організовано таким чином, що не тільки не придушує, а навпаки, сприяє прояву самостійності і незалежності людини, розвиткові її індивідуальності.

Філософські проблеми правотворчості і правозастосування в посттоталітарному суспільстві. Правотворчість і правозастосування у перехідному суспільстві є однією зі складніших проблем, що стоїть перед вченими-правознавцями і юристами-практиками України, інших пострадянських країн і тому вимагає глибокого філософсько-правового аналізу. Складність і суперечливість правотворчості і правозастосування у посттоталітарному суспільстві мають у своїй основі декілька причин. По-перше, порівняння правових систем тоталітарного суспільства, для якого характерними є панування держави над правом, політизація та ідеологізація права, і демократичного суспільства, в якому забезпечені верховенство права і пріоритет прав людини, дає можливість зробити висновок про їхню принципову несумісність, а відтак, про неможливість переходу від однієї правової системи до іншої безпосередньо. Тому всі посттоталітарні країни, що трансформуються від тоталітаризму до демократії, закономірно проходять особливий перехідний період, в якому правова реальність становить комбінацію тоталітарної правової системи, що руйнується, і правової системи демократичного суспільства, що народжується. Другою

особливістю правотворчості і правозастосування в посттоталітарному суспільстві є те, що вони здійснюються в умовах хаосу чи дезорганізації перехідного суспільства та його правової системи. Таким чином, в умовах швидкої, обвальної трансформації соціуму одні стани і групи народжуються чи одержують пріоритетний розвиток, а інші втрачають свою колишню роль. Ще однією особливістю правотворчості і правозастосування в посттоталітарному суспільстві є амбівалентність правосвідомості людей, причини якої криються в інертності свідомості людини, нездатності її відразу звільнитися від віджилої системи ціннісно-правових установлень тоталітаризму, що може декларативно відкидатися особистістю, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світорозуміння людини, її цінності, інтереси, вчинки.

Важкий шлях сучасних посттоталітарних держав до правового суспільства збільшений і ускладнений низкою негативних чинників, успадкованих від минулого. Серед них – багатовікові традиції деспотизму і кріпосництва, засилля влади і безправ'я населення, стійкий і значно поширений правовий нігілізм, відсутність скільки-небудь значущого досвіду свободи, права і самоврядування, демократії, конституціоналізму, політичної і правової культури, підпорядковане становище суспільства в його відносинах з нічим не обмеженою і безконтрольною владою і т. д. До цих негативних чинників можна додати й низку інших: відсутність діючого механізму реалізації нових правових норм, необхідної кількості підготовлених правознавців для здійснення правової реформи, переважання у деяких випадках у перебігу її здійснення вузьковідомчих, кланових чи навіть кримінальних інтересів та ін. Усе це ускладнює і без того непросту ситуацію з проведенням правової реформи в Україні, перешкоджає цивілізованому правозастосуванню на її правовому полі.

Правова реформа в посттоталітарному суспільстві. Питання про можливість здійснення правової реформи у посттоталітарному суспільстві в сучасній філософії права є дискусійним. Одні дослідники стверджують, що правову систему тоталітарного суспільства можна реформувати, інші вважають, що правова система тоталітаризму не підлягає «реформації». У цьому їх переконує принципова несумісність правових систем тоталітаризму і демократії. На їх погляд, треба не реформувати правову систему тоталітаризму, а створювати чи відтворювати принципово нову правову систему. Інакше таке «поліпшення» на довгі роки інфікує право України вірусами тоталітаризму. До прихильників другої позиції належить і російський правознавець С. Алексєєв. На його думку, після багатьох десятиліть комуністичного панування сама логіка необхідних змін вимагає не стільки «реформ» у загальноприйнятому їх розумінні (багато комуністичних фантомів узагалі не піддаються такого роду реформуванню), скільки в першу чергу відновлення нормальних, природних умов і механізмів життєдіяльності. Однак таке руйнування «до основи» державних структур, «а

потім» побудова на їхній основі нових – дуже сильно віддає нігілізмом, що в Україні вже мав місце і залишив після себе сумну пам'ять. Істина, мабуть, лежить десь посередині цих двох протилежних точок зору: якісь правові інститути, структури, іманентні лише тоталітарному режимові та його політико-правовій системі, мають бути ліквідовані, інші – реформовані, причому мусять бути збережено все позитивне, що було створено в останні десятиліття існування радянського суспільства, коли тоталітаризм у СРСР видозмінився, набув більш «м'яких», згладжених форми.

Таким чином, правова реформа в Україні, як і в інших посттоталітарних країнах, теоретично можлива і вона вже проводиться на практиці (з усіма її плюсами і мінусами). Реформування правової системи на демократичних засадах означає проведення комплексної державно-правової реформи, що включає реформування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Висновки

1. Правосвідомість – це сукупність правових почуттів, уявлень та настанов (змістів), що виражають ставлення людей до чинного права і визначають орієнтацію особистості у сфері правової реальності.
2. Структурно-змістовна складність правосвідомості зумовлена багатозначністю її будови. Вона існує в інституційній і неінституційній формах буття. За способом мислення остання сфера поділяється на дві: повсякденну і теоретичну правосвідомість.
3. Мораль і право являють собою дві універсально значущі нормативні системи суспільства, що займають відносно самостійні сфери в житті соціуму. Мораль і право є співвідносно протилежними та перебувають у відношенні необхідної взаємодоповнюваності.
4. Для функціонування в рамках певної культури право повинно бути визнане як таке, що має значення (зміст) і цінність, тобто виправдане. На цей процес впливають специфічні риси національного менталітету і певна система цінностей.
5. Найважливішим політико-правовим інститутом сучасного суспільства є держава. Вона призначена для організації життя суспільства, самої держави та її структур у системі політичних і правових відносин.
6. Відносини між державою і особистістю повинні здійснюватися на основі взаємної відповідальності. Характер відносин держави і особистості є найважливішим показником стану суспільства в цілому, перспектив його розвитку.
7. Найважливішою метою перехідного періоду розвитку посттоталітарного суспільства є створення правової держави. Її основними рисами є: формування громадянського суспільства, поділ влади, верховенство права, реальність прав і свобод громадян, політичний і ідеологічний плюралізм та ін.

8. Однією з найскладніших проблем юриспруденції України, інших пострадянських країн є проблема правотворчості і правозастосування в перехідному суспільстві. В її основі лежить низка причин: здійснення правотворчості і правозастосування в умовах посттоталітарного хаосу, дезорганізації правової системи; амбівалентність правосвідомості особистості у перехідний період; значно поширений у суспільстві правовий нігілізм; низький рівень правової культури населення тощо.

Контрольні запитання

1. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «правосвідомість» і «правова культура»?
2. У чому полягає роль правосвідомості щодо правового життя суспільства?
3. Які існують елементи, форми та рівні правосвідомості?
4. Сформулюйте основні постулати (логічні аксіоми) правосвідомості.
5. Як співвідносяться право і мораль?
6. Які концепції співвідношення універсального та культурно-історичного у правосвідомості Вам відомі?
7. Що таке правовий менталітет? Як співвідносяться правосвідомість і правовий менталітет?
8. Які спільні риси притаманні українському та російському правовим менталітетам?
9. У чому, на Вашу думку, відмінності українського і російського правових менталітетів?
10. Чим відрізняються один від одного західний (європейський) і східний (азійський) типи ментальності?
11. Яка роль політико-правових інститутів у соціальному житті людини?
12. Чому не може бути здійснено право без інститутів?
13. Що таке влада? Як співвідносяться влада і право?
14. Що таке легітимація, які існують її види? Який зміст мають поняття «легітимність» і «легальність»?
15. Як співвідносяться суверенітет народу і права людини як принципи легітимації?
16. Як співвідносяться держава і право і в чому зміст понять правління права і верховенство права?
17. Що таке правове суспільство? Які перспективи його формування в Україні?

III. ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова О.С., Горбань О.В., Мартич Р.В. Філософія права: Навчально-методичний посібник. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. 126 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. X. : Право, 2016. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. 1128 с. : іл..
3. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛЮБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
4. Філософія права. Мультимедійний підручник. НАВС. 2025.
5. Філософія права. Методичні вказівки до семінарських занять для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньої програми Право галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право для денної та заочної форм навчання / уклад. В.В. Вісин., Луцьк: ЛНТУ, 2025. 44 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
2. <http://www.nbuv.gov.ua/portal/libukr.html> - каталог національних бібліотек та інформаційних центрів України
3. <http://www.nbuv.gov.ua/portal/libweb.html> - каталог національних бібліотек країн світу
4. <http://www.nbuv.gov.ua/portal/books.html> - каталог електронних бібліотек України
5. <http://www.friends-forum.com/forum/printthread.php?t=5838&pp=30> - енциклопедії та словники
6. <http://www.lib.com.ua/> - електронна бібліотека
7. <http://www.nbuv.gov.ua/db/ref.html> - реферативна база даних НБУ ім. В.І.Вернадського (включаючи юридичні науки)
8. <http://www.nbuv.gov.ua/online-2010/> - передплачені науково-інформаційні ресурси НБУ ім. В.І.Вернадського
9. <http://www.ebk.net.ua> – повні тексти юридичних книг (бібліотека Князева).
10. <http://law.biz.ua/books/0023/0204.htm> - юридична бібліотека (Україна)
11. <http://pravo.biz.ua/> - юридична бібліотека (Україна)
12. <http://chitalka.info/pravoznavstvo.html> - безкоштовна студентська бібліотека юридичних ресурсів

Філософія права: конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньої програми «Право» галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право денної та заочної форм навчання / уклад. В.В. Вісин. Луцьк : ЛНТУ, 2025. 125 с.

Комп'ютерний набір та верстка: В.В. Вісин

Редактор В.В. Вісин

Підп. до друку «__»_____ 2025 р.
Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 2,5.
Тираж прим.

Відділ іміджу та промоцій
Луцького національного технічного університету
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75.
Друк – ВІП ЛНТУ